

N. ISMATOVA, O. KARIMOVA

MÁMLEKET HÁM HUQÍQ TIYKARLARÍ

*Orta ulıwma bilim beriw mektepleriniń
11-klasları hám orta arnawlı, kásip-óner
bilimlendiriw mákemeleri ushın sabaqlıq*

1-basılım

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı
tárepinen tastıyqlanǵan*

Tashkent
«Yangiyul Poligraph Service»
2018

UOK: 340.12(575.1)(075.3)

KBK: 67.0(50')

D 14 Ismatova Nargiza.

Mámleket hám huqıq tiykarları: Orta ulıwma bilim beriw mektepleriniń 11-klassları hám orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw mákemeleri ushın sabaqlıq / N. Ismatova, O. Karimova — Birinshi basılıw. — Yangiyul Poligraph Service, 2018. — 144 b.

ISBN 978-9943-5245-9-0

UOK: 340.12(575.1)(075.3)

KBK: 67.0(50')ya72

Juwaplı redaktorlar:

M. Baratov — A. Avloniy atındaǵı XTTRMXQTMOI profes-sorı, yuridika ilimleriniń doktorı;

B. Malikova — yuridika ilimleriniń doktorı, professor

Pikir bildiriwshiler:

B. Axrorov — TMYU professorı, yuridika ilimleriniń dok-torı;

H. Tojiboyev — Tashkent qalası Yakkasaray rayonındaǵı 144-mekteptiń «Mámleket hám huqıq» pání muǵallimi;

H. Tuychiyeva — TIU «Ruwxıylıq hám huqıq» kafedrası baslıǵı, yuridika ilimleri kandidatu, docent.

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları
esabınan basıp shıǵarıldı.**

© N. Ismatova, O. Karimova, 2018.

© «Yangiyul Poligraph Service», 2018.

Qaraqalpaqshaǵa awdarma

© «Bilim» baspası, 2018

ISBN 978-9943-5245-9-0

Kirisiv

Huqıqiy sana hám mádeniyattı jánede kóteriw boyınsha bilimlendiriw sistemasında áhmiyetli wazıypalar ámelge asırılmaqta. Olardan biri usı tarawǵa tiyisli sabaqlıqlardıń jańa áwladın jaratıwda bilimlendiriw texnologiyalarınıń nátiyjeli usıllarınan paydalanıw máselesi bolıp tabıladı. Sabaqlıqta berilgen soraw hám tapsırmalar, qosımsha maǵlıwmatlar, huqıqiy másele(kazus)ler, atamalardıń túsindirmesi, tariyxtan kórinisler mine usı huqıqiy bilimlendiriw tarawındaǵı bilimlerińizdi jánede bayıtıwǵa, huqıqiy sana-sezimińizdi keńeytiwge xızmet etiwge qaratılǵan. Bul taraw sonday taraw, jámiyet rawajlanǵan sayın nızamlar da jetilisip baradı. Sonlıqtan da Siz tek sabaqlıqta berilgen maǵlıwmatlar menen sheklenip qalmastan www.lex.uz saytı arqalı nızamshılıqtaǵı ózgerislerdi baqlap barsañız, dúnyaqarasıńız jánede keńeyedi, bul tarawda jánede kóbirek bilimlerge iye bolasız.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 24 jılıǵına arnalǵan bayram ilajında Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev bul máselege ayrıqsha dıqqat qaratıp, nızam ústemligin támiyinlewde huqıqiy mádeniyattı arttırıw puqaralardı nızamǵa húrmet ruwxında tárbiyalaw ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin aytıp ótti.

Aziz oqıwshı!

Qolıńızdaǵı sabaqlıq tómengi klasslarda alǵan bilimlerińizdi dawam ettiredi hám tolıqtıradı, huqıqiy bilimlerińizdi keńeytedi. Mádeniyatqa iye bolıw bolsa ózińizdiń qolıńızda.

Nızamlardı bilmegen adam búgingi kúnde óz huqıq hám minnetlemelerin bilmeydi. Ol turmısta qandayda bir qıyın jaǵdayǵa túsip qalǵanda, jaǵdaydan qalay shıǵıp ketiwdi, mashqalanı qalay sheshiwdi bilmey, qorgawsız bolıp qalıwı múmkin. Bir danıshpan «Eń jaqsı erkinlik — bul nızamlarǵa gárezli bolıw», degen eken. Sebebi, nızam ústemligi mámlekette tınıshlıq-turaqlılıq, erkinlik hám demokratiyalıq principler húkim súriwiniń kepili bolıp tabıladı.

Bul tarawdaǵı bilimlerińizdi bekkemlewde, hám joqarı ádepi-ikramlılıq qádiriyatlar menen birge huqıqiy mádeniyatqa iye bolıwda sizlerge tabıslar tileymiz.

Avtorlar.

KIRISIW

1-§ Ózbekstan Respublikası Konstituciyası mámleketiń huqıqıy negizi

Dóretiwshilik jumıs

Mámleket hákimiyatı mekemeleriniń tolıq huqıqlıǵı, háreket sheńberi insan hám puqaralardıń huqıq hám erkinlikleri kólemi menen sheklenedi.

Bul pikirdi Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 2,13 hám 14-statyalarında bayan etilgen qaǵıydalardı óz ara baylanıstırıp analizlew arqalı dálillewge háreket etiń.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısańız:

- Ózbekstan Respublikası Konstituciyası mámleketiń huqıqıy negizi.
- Ózbekstan Respublikası Konstituciyası insan huqıqların ámelge asırıwdıń huqıqıy negizi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası mámleketiń huqıqıy negizi

Mámleketlerdiń ishki basqarıwı erkinligi, suvereniteti onıń konstituciyası menen tártiplestiriledi. Bul bolsa mámleket hákimiyatınıń konstituciya menen sheklengenligin, tártipke salınıwın da ańlatadı.

Huqıqıy demokratiyalıq mámleket hám puqaralıq jámiyetinde konstituciya mámleketlik hákimiyat penen insan arasındagı óz ara qatnaslardıń nızamlı kriteriyasın, huqıqıy qatnasın ornatiwshı tiykarǵı qural bolıp tabıladı.

Konstituciyada insan, onıń ómiri, erkinligi, abırayı, qádir-qımbatı hám basqa qol qatılmas huqıqları joqarı qadiriyaat dep tán alınadı. Demokratiyalıq huqıq hám erkinlikler konstituciya hám nızamlar menen qorǵaladı. Óz nábwetinde mámleketlik organlar hám lawazımlı shaxslar puqaralar aldında juwapkerli boladı. Bunday konstituciyalıq qaǵıydalar mazmunına insan hám puqaralar huqıqları hám de erkinlikleriniń ústinligi principi kelip shıǵadı. Demek, Ózbekstan Respublikası

Konstituciya kirisiw bóliminiń tiykarǵı teması insan huqıqları bolıp, xalqımız hám mámleketimiz mine usı máselede óziniń insan huqıqlarına sadıqlıǵın bildiredi.

Konstituciya puqara, jámiyet hám mámleketlik hákimiyat arasındǵı qatnaslardı belgilewshi ózine tán jámiyetlik shártnamalar bolıp tabıladı. Konstituciya puqaralardıń ulıwma teń huqıqlıǵı, puqara hám mámleket arasındǵı qatnaslarda óz ara juwapkerli ideyasına tiykarlanadı. Konstituciyalıq qaǵıydarlar shaxs hám mámlekettiń óz ara qatnasları qalay qalıplesiwi kerekligi hám bul insan ómirinde qanday áhmiyetke iye ekenligin túsiniw alıwǵa járdem beredi. Ózbekstan Respublikası

Konstituciya shaxs hám mámleket arasındǵı óz ara qatnaslardıń huqıqıy tártibin belgilep beredi. Usıǵan qaray xalıq, jámiyet, shaxs huqıqı hám mápi birinshi orınǵa qoyıladı. Eger shaxs hám mámleket qatnasında mámleket ornına itibar berilse, mámleket mápiniń mánisi negizinde de insan huqıqı hám erkin qorǵaw jatadı. Biz qurıp atırǵan mámlekettiń insanıyılıq hám xalıqshılıq mánisi sonda sáwlelenedi, yaǵnıy mámleket iskerliginiń tiykarǵı maqseti insaǵa xızmet etiw ekenligi tolıq moyınlanadı.

Hárbir mámleket óz aymaǵında ámel etiletuǵın nızamların ózi jaratadı. Demek, nızamlar jámiyettegi belgili bir jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke saladı hám xalıqtıń erk-ıqrarın ańlatadı, túrli siyasiy kúshler, jámiyetlik qatlamlar, toparlar mápleriniń óz ara kelisimin támiyinleydi.

Ózbekstan Respublikasında Ózbekstan Respublikası Konstituciya hám nızamlarınıń ústinliǵı sózsiz tán alınadı. Mámleket, onıń organları, lawazımlı shaxslar, jámiyetlik birlespeler, puqaralar Konstituciya hám nızamlarǵa muwapiq háreket etedi.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciya, 15-statya

Dóretiwshilik jumıs

Tómendegi súwretlerde ańlatılǵan shaxslar hám mámleket arasında qanday qatnaslar bar?

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası insan huquqların ámelge asırıwdıń huquqiy negizi

Ózbekstan – suverenli demokratiyalıq respublika. Mámlekettiń «Ózbekstan Respublikası» hám «Ózbekstan» degen atamaları teń mánili.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, 1-statya

Ashıwıń kelgende sózlerińe dıqqat et... Ülkenlerden al dın júrme. Birew sóylep atırǵanda qosılıp sóyleme.

Luqmoni Hakim

Konstituciyalıq mámleket degende mámleketlik hákimiyat uyımları konstituciyada belgilengen tártip hám principler tiykarında qalıplestiriletuǵın hám konstituciyalıq normalarǵa qatań boysınǵan halda óz xızmetin ámelge asıratuǵın mámleketlik apparat túsiniledi. Konstituciyalıq mámleket — eldiń pútkil aymaǵında hám mámleket iskerliginiń barlıq tarawlarında konstituciyanıń hám onıń negizinde qabil etilgen nızamlardıń ústinligi támiyinlengen hám oǵan kepillik beretuǵın mámleket. Xalıq suvereniteti óz aldına hákimiyat, yaǵnıy eldiń ishki hám sırtqı siyasatın xalıq atınan mámleket ámelge asırıwın ańlatadı. Mámleketlik hákimiyat xalıqtıń ıqrarınıń jemisi, onı ámelge asırıwshılar xalıq tárepinen, xalıqtıń isenimi arqalı hákimiyat basına keledi hám xızmet júrgizedi.

Konstituciyalıq mámlekette nızam ústinligi principiniń logikalıq dawamı sıpatında jáne eki princip: «Nızam menen qadaǵan etilmegen barlıq nársege ruqsat etiledi» (puqaralar ushın) hám de «Tek nızam menen bekkemlengen nársege ǵana ruqsat etiledi» (mámleketlik organlar hám lawazımlı shaxslar ushın) ámel etedi.

Birinshi princip puqaralardıń háreket etiw erkinligi hám imkanıyatların keńeytedi. Nızamda qadaǵan etilmegen hárqanday is-háreketlerdi islew múmkin boladı hám bunıń ushın yuridikalıq juwapkershilik kelip shıqpaydı.

Ekinshi principtiń mánisi sonnda, bunda mámleketlik organlar hám lawazımlı shaxslar ózleriniń nızamda belgilengen tolıq huquqlıǵı sheńberinde, olarǵa anıq sáykes túrde háreket etiwı tiyis boladı.

Konstituciyalıq mámlekette hákimiyattıń dúziliwi hám xızmet júrgiziwi konstituciya da bekkemlep qoyıladı. Konstituciya da názerde tutılmağan hákimiyat organların dúziw múmkin emes. Konstituciyalıq mámleket, eń dáslep, mámlekettiń huqıq penen bekkem baylanıslığı bolıp tabıladı.

Konstituciya insan hám puqaranıń sol hákimiyat tárepinen kepillik berilgen huqıqların bekkemlewdi hám mine usı huqıqlarğa múnásip túrde mámleketlik hákimiyattı shekleydi. Basqasha aytqanda, Konstituciya — mámleketlik hákimiyattı dúziw hám xızmet júrgiziwshi huqıqıy rásmiyestiriliwi bolıp, bul hákimiyattıń puqaralıq jámiyeti basqa subyektleri menen qatnasın tártipke saladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. «Shaxs — jámiyet — mámleket» qatnasıqlarına misal keltiriń.
2. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında mámleket gárezsizligi, mámleketlik basqarıw, mámlekettiń dúzilis forması hám siyasiy tártip qalay ańlatılğan? Piki rińizdi dálilleń.
3. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 7-statyasın oqıń. Xalıq hákimiyatshılıgı degende neni túsinesiz?
4. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında bekkemlengen huqıqlarıńızdı bilesizbe?
5. Olardı tolıq ámelge asırıwda siziń qanday qatnasıgıńız bar?
6. İnsan huqıqları hám wazıypaları arasında qanday qatnas bar bolıwı múmkin?

Huqıq tariyxınan

Kóplegen ellerde, sonnan Ózbekstanda nızamnıń ústinligi demokratiyalıq konstituciyalıq mámlekettiń tiykarǵı principı bolıp esaplanadı. Bul jerde usı princip, dáslep, konstituciyanıń ústinligin názerde tutadı. Eger nızamdı qollawshı atqarıwshı hákimiyat organı (lawazımlı shaxs) yamasa sud usı nızam konstituciyaǵa qayshı ekenligin anıqlasa, másele ni usı nızam tiykarında emes, al konstituciya tiykarında sheshiwi tiyis.

I bólim. SHAÑARAQ HUQÍQÍ

2-§ Shañaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını

**15 may –
Xalıq aralıq
shañaraq kúni**

Elimizde 1998-jıl «Shañaraq jılı», 2012-jıl bolsa «Bekkem shañaraq jılı» dep járiyalandı.

Shañaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını bolıp tabıladı hám de jámiyet hám mámleket tárepinen qorǵaladı.

**Ózbekstan
Respublikası
Konstituciyası,
63-statya**

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

- Shañaraq huqıqınıń konstituciyalıq negizi.
- Ózbekstan Respublikası. Shañaraq kodeksi.
- Shañaraq haqqındaǵı nızam hújjetleri menen tártipke salınatúǵın qatnasıqlar.
- Shañaraq huqıqınıń subyektleri. Shañaraqlıq qatnasıqlarda puqaralardıń teń huqıqları.

Shañaraq huqıqınıń konstituciyalıq negizi

Shañaraq — huqıqıy qatnasıqlardıń tiykarǵı deregi Ózbekstan Respublikası Konstituciyası bolıp esaplanadı. Jámiyet hám mámlekettiń shañaraqqa ǵamxorlıǵı jámiyetlik siyasatımızdıń áhmiyetli baǵdarına aylanǵan.

Shañaraq salamat eken — jámiyet bekkem, jámiyet bekkem eken — mámleket turaqlı boladı.

Sonlıqtan da shañaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını sıpatında tán alınıp balanıń shaxs sıpatında qalıplesiwi, aldaǵı waqıtta jámiyette óz ornın tabıwı hám de ruwxıy jaqtan jetik insan bolıp jetilisiwinde tiykarǵı fundament bolıp tabıladı.

Xalqımız tariyxına názer taslasaq, eń qádirli dástúrler: hadallıq, ras sóylew, ar-namıs, mehir-múriwbet, miynet súygishlik sıyaqlı barlıq insanıy pazıyletler eń dáslep shañaraqta qalıplesken. Ádepli, bilimli hám aqıllı, miynet súygish, iyman-isenimli perzent tek ata-ananıń emes, al

pútkil jámiyetniń de eń úlken baylıǵı bolıp esaplanadı.

Shańaraq qatnasıqlarınıń Ózbekstan Respublikası nızamlarında sáwleleniwi shańaraqtı joqarı ádep-ikramlı-ruwxıy normalar tiykarında bekkemlewdiń ayqın úlgesi bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında Ózbekstan puqaraları balalardı er jetkenge shekem baǵıw hám tárbiyalawǵa májbúrligi, perzentler ata-anaları haqqında ǵamxorlıq etiwi hám olarǵa járdem beriwi shárt ekenligi kórsetip ótilgen.

Perzentler, ata-analarınıń shıǵısı hám puqaralıq halatına qaramastan, nızam aldında teń, analıq hám balalıq mámleket tárepinen qorǵaladı.

Ózbekstan Respublikası Shańaraq kodeksi

Shańaraqtıń jámiyettegi rolin támiyinlewde onıń huqıqıy qorǵalıwın hám jámiyetlik dárejesin bekkemlewde shańaraq kodeksiniń roli úlken. Ózbekstanniń Shańaraq kodeksi dúnya jámiyetshiliginde ulıwma tán alınǵan huqıqıy normalarǵa tolıq sáykes túrde dúzilgen halda, «shańaraq — jámiyetniń tayanış strukturası», degen ideyaǵa tiykarlanǵan.

Shańaraq haqqındaǵı nızam hújjetleriniń wazıypası shańaraqtı bekkemlewden, shańaraqlıq qatnasıqlardı óz ara muhabbat, isenim hám húrmet doslıq, bir-birine járdem beriw, shańaraq aldında onıń barlıq aǵzalarınıń juwapershilik sezimi tiykarında qurıwdan, qandayda bir shaxstıń shańaraq máselelerine óz basımshalıq penen aralasıwına jol qoymawınan, shańaraq aǵzaları óz huqıqların tosqınlıqsız ámelge asırıwın, bul huqıqlardıń qorǵalıwın támiyinlewden ibarat. Shańaraqlıq qatnasıqlardı tártipke salıw er hám hayaldıń qálewi menen neke qurıwı, er hám hayaldıń jeke hám de múkli teń huqıqlarına tiykarlanadı.

«Eger bir mámleket xalqı ádepsizlik hám ashıw menen shańaraq qatnasıqların ázzillendirip jiberse hám intizamsızlıqqa jol qoysa, sonda bul milletniń baxtı hám jasawı gúman astında qaladı».

Fitrat

Dóretiwshilik jumıs

1. Tekstti dıqqat penen oqıń hám múnásibetińizdi bildiriń.
2. Teksttegi «Shańaraq qatnasıqların ázzillendirip jiberse» degende neni túsinesiz?
3. Shańaraqtıń bekkemliginde milliy qadiriylardıń ornı nede?
4. Shańaraqtaǵı mashqalalardıń jámiyetniń rawajlanıwına tásiri qanday bolıwı múmkin?

Tariyxıy qadıriyatımız bolğan «Avesto»da hayal adam jeke mülkke iye bolıwınıń huqıqıy tiykarları bar. Hayal adam óz mülkinen qayırqomlıq maqsetlerinde erkin paydalanıwı; sonday-aq, erkin túrde dawager bolıwı hám gúwa sıpatında kórsetpeler beriwı mómkin bolğan. Neke zorastrizm huqıqı boyınsha oğan kiriwshilerdiń eki tárepleme qálewiniń nátiyjesi bolıp, tek sonnan keyin gána ata-analar hám qáwenderler tárepinen tastıyqlanğan.

Shańaraq haqqındağı nızam hújjetleri menen tártipke salınatuǵın qatnasıqlar

Shańaraqlıq-huqıqıy qatnasıqlar degende puqaralar arasında bolatuǵın hám shańaraqlıq huqıqıy normalar menen tártipke salınatuǵın jámiyetlik qatnasıqlar túsiniledi.

Shańaraq huqıqı shańaraq aǵzaları arasındağı jeke mülkli bolmaǵan hám mülkli qatnasıqlardı tártipke saladı. Jeke mülkli bolmaǵan qatnasıqlarǵa erli-zayıptıń familiyası, balalar tárbiyası, shańaraq turmısı máselelerin sheshiw, shınıǵıw túri, kásip hám jasaw ornın tańlaw huqıqları kiredi.

Mülkli qatnasıqlar bolsa, er hám hayal adamnıń neke dawamında arttırǵan ulıwma mülkleri, sonday-aq neke dúzilgenge shekem bolajaq erli-zayıptıń ulıwma qarjıları esabınan alınǵan mal-mülkleri, eger nızam yamasa neke shártnamesında basqasha jaǵday názerde tutılmaǵan bolsa, olardıń birgeliktegi ulıwma mülki esaplanadı.

Shańaraqlıq-huqıqıy qatnasıqlar óziniń ayırım belgileri menen puqaralıq-huqıqıy qatnasıqlarǵa uqsaydı. Biraq bul uqsaslıq tek sırtqı kórinisi. Puqaralıq huqıqıy qatnasıqlardıń tiykarın mülkli qatnasıqlar, shańaraqlıq huqıqıy qatnasıqlar tiykarın bolsa mülkli bolmaǵan jeke qatnasıqlar quraydı. Shańaraq huqıqı dáslep jeke qatnasıqlardı tártipke saladı.

Puqaralardıń Ózbekstan Respublikası shańaraq nızamlarında názerde tutılğan huqıqları, erkinlikleri, minnetlemeleri quramına tómendegiler kiredi:

- erli-zayıptıń (jeke hám múkli) huqıqları hám minnetlemeleri;
- ata-ananıń (jeke hám múkli) huqıqları hám minnetlemeleri;
- neke dúziwde teń huqıqlar;
- er jetpegen balalardıń (jeke hám múkli) huqıqları hám minnetlemeleri;
- ata-analar hám balalar, erli-zayıp, ajırasqan erli-zayıp, tuwısqanlar hám basqa shaxslardıń aliment minnetlemeleri;
- nekeniń toqtatılıwı tiykarları;
- erli-zayıplınıń ulıwma mal-múlkke iyelik etiwı, paydalanıw hám onı basqarıw huqıqı;
- neke shártnamasın dúziwde erli-zayıptıń huqıqları hám minnetlemeleri;
- perzentlikke alıw tártibi;
- balanıń huqıq hám mápin qorǵaw boyınsha ata-ananıń huqıq hám minnetlemeleri;
- ata-ananıń balanı tárbiyalaw hám de oǵan bilim beriwge tiyisli huqıq hám minnetlemeleri;

Ózbekstan Respublikasında barlıq puqaralar birdey huqıqlarǵa hám erkinliklerge iye bolıp, jınısına, rasına, milletine, tiline dinine, sociallıq kelip shıǵıwına, isenimine, jeke hám jámiyetlik ornına qaramastan, nızam aldında teń. Jeńillikler tek nızam menen belgilenip qoyıladı hám sociallıq ádilik principlerine sáykes keliwi tiyis.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, 18-statya

Shańaraq haqqındaǵı nızam hújjetleri neke qurıw, nekeniń toqtatılıwı (toqtawı) hám onı haqıyqıy emes dep tabıw shártlerin hám tártibin belgileydi, shańaraq aǵzaları: erli-zayıp, ata-ana hám balalar (perzentlikke alıwshılar hám perzentlikke alınǵanlar) arasındaǵı, shańaraq haqqındaǵı nızam hújjetlerinde názerde tutılğan jaǵdaylarda hám kólemde bolsa tuwısqanlar hám de ózge shaxslar arasındaǵı jeke múkli bolmaǵan hám múkli qatnasıqlardı tártipke saladı, sonday-aq ata-ana qaramaǵınan ayırılǵan balalardı shańaraqqa alıw forması hám qaǵıydaların, puqaralıq halatı aktlerin jazıw tártibin belgileydi.

Ózbekstan Respublikasınıń Shańaraq kodeksi, 5-statya

Dóretiwshilik jumis

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 18-statyasında bekkemlen-gen qaǵıydanı «Shańaraq qatnasıqlarında puqaralardıń teń huqıqları» teksti menen qanday baylanıslıq tárepi barlıǵın anıqlań.

- ata-analıq huqıqınan ayırıw tiykarları;
- qáwenderlikke múrájáát etiw huqıqı.

Ata-analıq huqıqınan ayırıw institutı shańaraqlıq huqıqıy qatnasıqlarda ayırıqsha orındı iyeleydi.

Shańaraqlıq huqıqıy qatnasıqlar degende puqaralar arasında bolatuǵın hám shańaraqlıq huqıqıy normalar menen tártipke salınatuǵın jámiyetlik qatnasıqlar túsiniledi.

Shańaraq huqıqınıń subyektleri

Hárqanday basqa qatnasıqlarda bolǵanı sıyaqlı shańaraqlıq huqıqıy qatnasıqlarda da úsh element: subyekt, subyektiv huqıq hám minnetlemelerdi kóriwińiz múmkin. Shańaraqlıq qatnasıqlardıń subyektı bolıp, erli-zayıp, ata-ana, balalar hám qáwenderler basqa aǵayın-tuwısqanlar hám de shańaraq nızamları tarawında ol yaki bul qatnasıqlardı sheshiwde qatnasıwshı yuridikalıq tárepler, puqaralar shólkemi, mákemeler, organlar, jámiyetlik birlespeler esaplanadı.

Shańaraq aǵzalarına, shańaraqtıń burıńǵı aǵzalarına tiyisli nızam menen qorǵalatuǵın ádep-ikramlılıq hám materiallıq qadiriyaqlar boyınsha shańaraq huqıqı subyektleri qabıl etetuǵın háreket hám qararlar shańaraqlıq huqıqıy qatnasıqlardıń obyektleri bolıwı múmkin.

Shańaraqlıq qatnasıqlarda puqaralardıń teń huqıqlılıǵı

Shańaraqlıq qatnasıqlardı tártipke salıw er hám hayal adamnıń qálewi menen nekelenip dúzgen awqamı, er hám hayaldıń jeke hám de mülkli huqıqlarınıń teńligi, ishki shańaraq máseleleriniń óz ara kelisim jolı menen sheshiliwi, shańaraqta

balalar tárbiyalı, olardıń abadan turmıs keshiriwi hám kámili haqqında ġamxorlıq etiw, er jetilgen hám miynetke jaramsız shańaraq aǵzalarınıń huqıq hám máplerin qorǵaw ústemligi principi tiykarında ámelge asırıladı.

Barlıq puqaralar shańaraqılıq teń huqıqlarǵa iye boladı. Neke dúziw waqtında jınısı, rasası, millieti, tili, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jeke hám jámiyetlik dárejesi, sonday-aq basqa jaǵdaylarǵa qarap, huqıqlardı málim túrde tikkeley yamasa tikkeley emes sheklewge, tikkeley yamasa tikkeley emes abzallıqlar belgilewge hám de shańaraqılıq qatnasıqlarǵa aralasıwǵa jol qoyılmaydı.

Shańaraqılıq qatnasıqlarda puqaralardıń huqıqları tek nızamǵa muwapıq hám tek shańaraqtaǵı basqa aǵzalardıń, sonday-aq ózge puqaralardıń ádebi, abırayı, qádir-qımbatı, salamatlıǵı, huqıqları hám nızam menen qorǵalatuǵın máplerin qorǵaw maqsetinde zárúr normada ġana shekleniwi múmkin.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında hayal-qızlar hám er adamlar teń huqıqlı ekenligi belgilengen. Shańaraqta teń huqıqlılıq túsiniǵi qanday qatnasıqlarǵa qarata kóbirek qollanıladı?
2. Shańaraqılıq-huqıqiy qatnasıqlar degende neni túsindińiz? Mısallar keltiriń.
3. Shańaraqılıq-huqıqiy qatnasıqlar menen puqaralıq huqıqiy qatnasıqlardıń bir-birinen parqı nede?
4. Shańaraqılıq-huqıqiy qatnasıqlar subyekterine mısal keltiriń.
5. Ne ushın shańaraq jámiyettiń tiykarǵı negizi dep ataladı? Pikirińizdi dálilleń.

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen súwretlerden shańaraq qatnasıqlarınıń subyekterin anıqlań.

3-§ Neke dúziw tártibi hám shártleri

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Neke túsinigi. Neke dúziw tártibi.
- Neke dúziwdiń ıqtıyarlılıǵı. Neke jası. Neke dúziwge tosqınlıq etetuǵın jaǵdaylar. Neke- leniwshilerdi medicinalıq kórikten ótkeriw.

Neke túsinigi. Neke dúziw tártibi

Neke shańaraqtıń payda bolıwı ushın bir- den-bir tiykar bolıp tabıladı. Neke pitimi adam- larǵa juwapkershilik júkleydi. Sebebi shańaraqta er adamnıń da, hayal adamnıń da óz wazıypası bar, olardan hárbiri óz wazıypasın tolıq orınlawǵa juwapker sanaladı. Neke sebepli jańa shańaraqlar payda boladı.

Neke dúziw bul tek kózebasshılıq emes, al onıń mámleket tárepinen belgilenip qoyılıwı yu- ridikalıq fakt bolıp tabıladı. Tek dizimge alınǵan (jazılǵan) neke yuridikalıq neke dep esaplanadı hám tek ol erli-zayıptıń huqıqların hám minnet- lemelerin júzege shıǵaradı. Dizimsiz (jazıwsız) neke haqıyqıy emes.

Neke mámleket hám jámiyet máplerin góz- lep, eri, hayalı hám balalardıń jeke hám múkli

Neke — er adam menen hayaldıń teń huqıqlıǵı, er- kin hám ıqtıyarlı awqamı bolıp, ol puqaralıq halatı aktlerin jazıw organ- larında dúziledi hám shańaraq qurıw maqsetine xızmet etedi.

huqıqları, sonday-aq máplerin qorǵaw maqsetinde jazıp qoyladı. Nekenı dizimge alıwda gúwalardıń sanı eki adamnan kem bolmawı kerek.

Tek ǵana diniy úrp-ádetlerge muwapıq dúzilgen neke huqıqıy áhmiyetke iye emes.

Neke dúziwdiń iqtıyarlılıǵı. Neke jası. Neke dúziwge tosqınlıq etetuǵın jaǵdaylar

Neke dúziw iqtıyarlı. Neke dúziw ushın bolajaq erli-zayıp óz razılıǵın erkin bildiriw qábiyetine iye bolıwı kerek. Neke dúziwge májbúrlew qadaǵan etiledi. Ámeldegi nızam hújjetlerinde neke jası belgilep qoyılǵan. Nızamǵa muwapıq er adamlar 18 jastan, hayal adamlar bolsa 17 jastan neke dúziwi múmkin.

Puqaralıq nızamlarına muwapıq er jetkenge shekem nızamlı túrde nekeden ótken puqara tolıq kólemdegi qatnas uqıplılıǵına iye boladı. Neke dúziw nátiyjesinde iye bolǵan qatnas uqıplılıǵına 18 jasqa tolmay turıp nekeden ajratılǵan jaǵdayda da tolıq saqlanıp qaladı. Neke haqıyqıy emes, dep tabılǵanda sud er jetpegen er (hayal) adam sud belgilegen waqıttan baslap tolıq qatnas uqıplılıǵın joytqanlıǵı haqqında qarar qabıl etiwı múmkin.

Neke jasına ámel etpesten nızamǵa qayshı túrde neke qatnasıqlarında bolıw túrli huqıqıy aqıbetlerdi keltirip shıǵarıwı múmkin. Bunday neke haqıyqıy emes dep tabılıp shańaraq nızamlarında belgilenen tiyisli jeke hám múkli huqıqıy aqıbetlerdi keltirip shıǵarmaydı.

Nekenıń dúziliwine tosqınlıq etetuǵın jaǵdaylar.

a) birewi bolsada dizimge alınǵan basqa nekede turǵan shaxslar arasında;

Respublikamızda hárbir puqara tek bir nekede bolıwı múmkin. Bir nekeliq principi biziń jámiye-

Neke jası er adamlar ushın 18 jas, hayallar ushın 17 jas etip belgilenedi.

Keshirimlik sebepler bolǵanda, ayrıqsha jaǵdaylarda (há-miledarlıq, bala tuwılıwı, er jetpegen shaxstıń tolıq qatnasqa uqıplı dep járiyalanıwı (emancipaciya), nekege kiriwdi qálewshilerdiń iltiması boyınsha neke mámleketlik dizimnen ótkeriletuǵın jerdegi rayon, qala hákimi neke jasın kóbi menen bir jılǵa kemeytiwi múmkin.

**Ózbekstan
Respublikasınıń
Shańaraq ko-
deksi, 15-statya**

Neke jasına jetpegen shaxs penen dúzilgen neke ele neke jasına jetpey nekege kirgen shaxstıń mápleri talap etken jaǵdaylarda haqıyqıy emes dep tabılıwı múmkin.

Ózbekstan Respublikasınıń Shańaraq kodeksi 51-statya

timizde bar bolǵan joqarı ádep-ikramlılıq qaǵıydalardan kelip shıǵadı. Bul qaǵıydanıń buzılıwı nekeniń haqıyqıy emes dep tabılıwına tiykar boladı.

b) urpaqlar (áwladlar) shejiresi boyınsha tuwrı tutasqan aǵayınler arasında, tuwısqan hám ógey aǵa-iniler menen apa-sińliler arasında, sonday-aq perzentlikke alıwshılar menen perzentlikke alınǵanlar arasında;

Nızam hújjetlerinde jaqın, tuwrı, tikkeley tolıq hám tolıq bolmaǵan aǵayınler túsinipleri bar. Biri basqasınan yamasa ulıwma ata-babadan dúnyaǵa kelgen jaqın aǵayınler bolıp esaplanadı.

Biri basqasınan dúnyaǵa kelgen adamlar, yaǵnıy ata-áke, aqlıq-shawlıq-quwlıq tuwrı aǵayın tuwısqan dep júrgiziledi, aǵa-ini hám apa-sińli jan tuwısqan delinedi. Tolıq aǵayın dep ulıwma áke yamasa anaǵa iye bolıw, tolıq bolmaǵan aǵayın dep túrli áke yamasa anadan tuwılǵan ógey aǵa-iniler hám apa-sińliler túsiniledi. Aǵa-iniler hám de apa-sińliler perzentleriniń óz ara neke dúziwi, sonday-aq balalarda emiziw sebepli kelip shıqqan sút tuwısqanlar, neke qurıwı maqsetke muwapıq emes.

Jaqın tuwısqanlar arasındaǵı nekeni nızamlı jol menen qadaǵan etiw ádep-ikramlılıq qaǵıyda hám de biologiyalıq kózqarasqa, medicina ilimi jetiskenlikleri hám sheshimlerine tiykarlanadı.

Neke jası haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzǵan ayıpker shaxslar Ózbekstan Respublikasınıń Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı 47³-statyası hám Jınayat kodeksi 125¹-statyasına muwapıq juwapkershilikke tartıladı.

Basqa tuwısqanlar arasında neke dúziw nızam menen qadağan etilmeydi. Sonlıqtan qaptal sızıq boyınsha tuwısqan bolğan, dayı, jiyen, h.t.b. uzaq aǵayınler arasında neke qurıw múmkin.

Tuwısqanlıq nekesi sebepli kóbinese ázzi, fizikalıq jaqtan kesel, aqılı kemis, gereñ-saqaw, pákene yaqi basqa nuqsanlı, mayıp balalar dúnyaǵa keledi. Tuwısqanlar arasında dúzilgen neke hátte perzentsizlikke alıp keliwi itimaldan jiraq eme.

Birewi ruwxıy buzılıwı (ruwxıy kesel yaqi aqılı kemis) sebepli sud tárepinen nekeden ótiwge uqıpsız dep tabılğan shaxslar arasında neke dúziwge jol qoyılmaydı.

Bunday shaxslar óz qılmıslarınıń aqıbetine tolıq juwap bere almaydı hám neke dúziwge sanalı túrde óz qálewlerin bildire almaydı. Bul qaǵıyda nekeleniwshilerdiń ıqtıyarı hám óz qálewi boyınsha neke dúziw principinen kelip shıǵadı. Shaxstıń ruwxıy keselligi yamasa aqılı kemisligi sebepli nekeden ótiwge uqıpsız dep tabılıwı puqaralıq halatı aktlerin jazıw organına arza tapsırǵannan keyin, nekeden ótiw múddetine shekem júz bergen bolsa da, nekeden ótiwge tosqınlıq etedi.

Neke haqqında milliy qadiriylatlardan

Sizler ushın (bul gáp er adamlarǵa aytılıp atır) analarıńız, qızlarıńız, apa-sińlilerińız ájelerińız, aǵa-inilerińızdiń qızları, apa-sińlilerińızdiń qızları, emizgen analarıńız, emgen apa-sińlilerińız, qáynenelerińız, nekeńizde bolğan hayallarıńızdı tárbiyańızda bolğan qızları mine usı sanap ótilgen hayallarǵa úyleniw haram etildi.

Quran karim Niso súresi 23-ayat

Kóp hayallı bolıw, yaǵnıy ulıwma úy-ruwzıgershilik tiykarında eki yamasa onnan artıq hayal menen erli-zayıp bolıp jasaw-eń kem aylıq is haqınıń eliw esesinen júz esesine shekemgi muǵdarda járiyma yamasa úsh jılǵa shekem miynetke dúzetiw jumısları yamasa bir jıldan úsh jılǵa shekem azatlıqtan sheklew yaqi úsh jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń Jınayat kodeksi, 126-statya

Nekeleniw-shi shaxslar mámleketlik densawlıqtı saqlaw sisteması mákemelerinde biypul kórikten ótedi. Medicinalıq kórikten ótiw kólemi hám tártibi Ózbekstan Respublikası Kabineti tárepinen belgilenedi.

Ózbekstan Respublikası Shańaraq kodeksi, 17-statya

Dóretiwshilik jumıs

Aziza kásip-óner kolledjiniń 2-basqıshında oqıydı. Mart ayında ol 17 jasqa toladı. Úyine ayttırıp keliwshi jawshılar da kele basladı. Shańaraqta 80 jastı qaralap qalğan kempir apası bar. Hár sawshı kelgende «Mağan seniń toyıńdı kóriw nesip eterme eken? dep óksip qoyadı. Bul gápti esitken Azizaniń ákesi: «Qısınbań, anajan jaz kelip toy beremiz», dep jubatadı. Anası bolsa: «Ele qızımız jas, shańaraq qurıwǵa tayar emes», dep jawshılarga juwap berip jiberedi.

1. Bul jaǵdayda qanday jol tutqan maqul?
2. Azizaniń anası: «Ele qızımız jas, shańaraq qurıwǵa tayar emes» degende neni túsindińiz?
3. Sizińshe, adam qashan turmıs qurıwǵa tayın boladı?

Soraw hám tapsırmalar

1. Shańaraq quratuǵın adam qanday juwapkershiliklerdi moynına alıwı kerek?
2. Shańaraq qurıw ushın nelerge iye bolıw kerek?
3. Tómendegilerden qaysı biri bolmasa da shańaraq qurıw múmkin: materiallıq imkaniyatlar, ruwxıy jaqtan tayar, fizikalıq (biologiyalıq) jaqtan tayar?
4. Sizińshe, shańaraqta turmıstıń qıyınshılıqları kóbirek kimniń moynına túsedı? Pikirińizdi dálilleń.

4-§ Erli-zayıptıń jeke huqıq hám minnetlemeleri

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Erli-zayıptıń huqıq hám minnetlemeleriniń payda bolıwı.
- Shańaraqta er hám hayaldıń teń huqıqları.
- Er hám hayaldıń familiya tańlaw huqıqı.
- Erli-zayıptıń balalar tárbiyası hám shańaraq turmısı máselelerin sheshiwi.

Erli-zayıptıń huqıq hám minnetlemeleriniń payda bolıwı

Neke puqaralıq halatı aktlerin jazıw organlarında dizimge alınğan waqıttan baslap nekeni dúzgenler erli-zayıp esaplanadı hám olar arasında erli-zayıplıq huqıq hám minnetlemeleri kelip shıǵadı. Endi olar arasındaqı qatnaslar ádep-ikramlılıq qaǵıydaları menen ǵana emes, al nızamlar hám huqıqıy qaǵıydalar menen de tár-

Dóretiwshilik jumıs

1. Sizińshe, shańaraqta er hám hayaldıń minnetlemeleri teń be?
2. «Shańaraqta hayallarǵa kóbirek huqıq berilgen», degen pikirge qalay qaraysız?
3. «Shańaraqtı basqarıwda er adam ústin bolıwı kerek», «Shańaraqtı tiykarınan er adam támiyinlewi zárúr, hayal adam ózi tapqan qarjını óz mıtájligine sarıplasa boladı», «Shańaraqta kim kóp qarjı tapsa, sol basqaradı», sıyaqlı pikirlerge óz kózqarasıńızdı bildiriń.

Puqaralar shańaraq qatnasıqlarınıń kelip shıǵatuǵın huqıqların óz qálewı boyınsha basqaradı. Shańaraq aǵzalarınń óz huqıqların ámelge asırıw hám de óz minnetlemelerin orınlanıwı shańaraqtań basqa aǵzaları hám ózge shaxslardıń huqıqları, erkinlikleri hám nızamlı máplerin buzbawı shárt.

Ózbekstan Respublikasınıń Shańaraq kodeksi, 10-statya

tipke salınadı. Bunda hayallar siyasiy jaqtan er adamlar menen teń múlkli máselelerde olar menen teń huqıqlardan paydalanadı hám teńdey minnetlemelerge iye boladı.

Er hám hayaldıń familiya tańlaw huqıqı

Neke tiykarında eki túrli — jeke hám múlk-iy qatnasıqlar kelip shıǵadı. Jeke qatnasıqlarǵa erli-zayıptıń familiya tańlaw huqıqı, balalar tárbiyası hám shańaraq-turmıs máselelerin sheshiw, kásip hám jasaw ornın tańlaw huqıqları kiredi. Bunday jaǵdaylarda olardıń miyneti hám puqaralıq huqıqı qatnas uqıplılıǵınıń elementi bolıp, shańaraq huqıqı tarawı esaplanbaydı.

Nekeden ótiw waqtında óz familiyasın ózgertken er (hayal) nekeden ajratılǵannan keyin de usı familiyada qalıwǵa haqlı yamasa sud tárepinen nekeden ajratıw haqqındaǵı qarar shıǵarılıp atırǵanda onıń qálewı menen oǵan shekem bolǵan familiyası qaytarılıwı múmkin.

Erli-zayıptıń balalar tárbiyasındaǵı qatnası hám turmıslıq máselelerdi sheshiwi

Hár bir bala shańaraqta jasaw hám tárbiyalanıw, óz ata-anasın biliw, olardıń ǵamxorlıǵınan paydalanıw, olar menen birge jasaw huqıqına iye. Ata-ana balanıń tárbiyasına yaki máplerine keri tásir kórsetetuǵın háreketlerdi islese, ata-analıq huqıqınan ayırıladı.

Ata-ana balalar tárbiyasına birdey juwapker. Bala óz ata-anası tárepinen tárbiyalanıw, máp kóriw, hár tárepleme jetilisiw, insanıyılıq qádir-qımbatı húrmet etiliwi huqıqına iye. Balanıń

ata-anası bolmaǵanda yamasa olar ata-analıq huqıqınan ayırılǵanda hám bala ata-ana qaramaǵınan juda bolǵan basqa jaǵdaylarda onıń shańaraqta tárbiyalanıwı huqıqıy qáwenderlik hám organı tárepinen támiyinlenedi. Ata-anası nekesiniń biykar etiliwi yamasa haqıyqıy emes, dep tabılıwı balanıń huqıqlarına tásir etpeydi.

Ata-ana er jetpegen perzentlerdiń nızamlı wákili esaplanadı, sebebi olar óz huqıqı hám minnetlemelerin óz betinshe erkin qorǵay almaydı. Ata-ana tek teń huqıqlı bolıp qalmastan, al balalardı materiallıq jaqtan támiyinlew, fizikalıq, ruwxıy hám ádep-ikramlılıq jaqtan salamat etip tárbiyalaw, olardı erkin turmısqa tayarlaw boyınsha birdey minnetlemege de iye boladı.

Tilekke qarsı, bazıda ata-analar óz minnetlemelerin orınlawdan bas tartadı. Balalardı reyimsiz qatnasta boladı, olardı qorlaydı, ishiwshilik yaki náshebentlik zatlardı qabıllawǵa júdá beriledi yamasa basqa ámelleri menen ata-analıq huqıqına paydalanadı. Bunday jaǵdaylar anıqlanǵanday bolsa, olar sud qararına muwapıq ata-analıq huqıqınan ayırıladı. Ata-ana huqıqınan ayırıwǵa tiyisli jumıslar prokuror hám de qáwenderlik organı qatnasında kórip shıǵıladı.

Sud ata-analıq huqıqınan ayırıw haqqındaǵı islerdi kórip shıǵıwda balanı materiallıq jaqtan támiyinlew ushın ata-analıq huqıqınan ayırılǵan ata-anadan (yamasa olardıń birinen) aliment óndiriw haqqında qarar qabıl etedi.

Sud balanıń máplerin esapqa alǵan halda ata-analıq huqıqınan ayırmay turıp, balanı ata-anadan (olardıń birinen) alıw haqqında sheshiwshi qarar shıǵarıwı (ata-analıq huqıqın sheklewi) múmkin.

Neke jası túrli mámleketlerde túrlishe belgilenen. Mısalı, Bolgariyada hár eki jınıs wákıllerine de — 18 jas, Angliyada — 16 jas, AQSH ta 16 jastan 21 jasqa shekem, Franciya hám Ven-griyada er adamlar ushın — 18 jas, hayallar ushın — 16 jas, Rossiya Federaciyasında belgilengen neke jasın (18) yaki jasqa kemeytiw wákılligi nızamda kórsetilgen tiyisli mekemelerge berilgen.

Ata-ananın balalarğa tálím-tárbiya beriwge tiyisli huqıq hám minnetlemeleri ata-ana óz balaların tárbiyalaw huqıqına iye hám tárbiyalanıwı shárt. Ata-ana óz balalarınıń tárbiyası hám er jetiwi ushın juwapker boladı. Olar óz balalarınıń den sawlıǵı, fizikalıq, ruwxıy hám ádep-ikramlı er jetiwi haqqında ğamxorlıq etiwı shárt. Ata-ana óz balaların tárbiyalawda basqa barlıq shaxslarğa qaraǵanda ústem huqıqqa iye.

Shańaraq kodeksiniń 73-statyasınan

Dóretiwshilik jumıs

1-jáǵday.

Gúlnaza menen Anvar turmıs qurıw ushın puqaralıq halatların jazıw organına arza berdi. Gúlnaza óziniń familiyasında qalmaqsı boldı. Anvar Gúlnazanı bul pikirinen qaytarıwǵa urındı, biraq Gúlnaza óz pikirinde turıp aldı.

Soraw: Gúlnaza turmısqa shıǵıwda óz familiyasında qalıwı múmkin be? Yaki kerisinshе Anvar Gúlnazanıń familiyasın qabıl etiwı múmkin be?

2-jáǵday.

Bir jıldan soń olardıń shańaraqında perzent dúnyaǵa keldi. Olar perzentine atasınıń ismin familiya etip beriwge qarar etti. Endi olardıń shańaraqında úsh túrli familiya.

Tapsırma: Bul jáǵdayǵa nızamlı ba-ha beriń.

Soraw hám tapsırmalar

1. Erli-zayıptıń huqıq hám minnetlemeleri nelerdi óz ishine aladı?
2. Erli-zayıptıń huqıq hám minnetlemeleri qashannan baslap payda boladı?
3. Ata-ana huqıqınan ayırıwǵa tiyisli isler kimler qatnasında kórip shıǵıladı? Piki-rinińdi tiykarlań.
4. Er jetpegen perzentlerdiń nızamlı wákili kimler bolıwı múmkin hám ne ushın?

5-§ Erli-zayıptıń mülklik huqıq hám minnetlemeleri

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Er hám hayaldıń ulıwma mülki.
- Er hám hayaldıń ulıwma mal-mülkke iyelik etiwi, onnan paydalanıwı hám onı basqarıwı.
- Er hám hayallardan hábiriniń mülki.
- Er hám hayaldıń jeke paydalanıwındaǵı buyımlar.
- Er hám hayaldıń ulıwma mal-mülkin bóliw.
- Er hám hayaldıń ulıwma mal-mülkin bóliwde úleslerdi anıqlaw.

Er hám hayaldıń ulıwma mülki

Er hám hayaldıń neke dawamında arttırǵan mal-mülkleri, sonday-aq, nekeden dizimnen ótkenge shekem, bolajaq erli-zayıptıń ulıwma qarjıları esabınan alınǵan mal-mülkleri, eger nızam yamasa neke shártnamasında basqasha halat kórsetilmegen bolsa, olardıń birgeliktegi ulıwma mülki bolıp esaplanadı.

Er hám hayaldıń neke dawamında arttırǵan mal-mülkleri qatarına (er hám hayaldıń ulıwma mal-mülkine) olardan hábiriniń miynet iskerliginen, isbilermenlik xızmetinen hám intellektual iskerlik nátiyjelerinen arttırǵan dáramatları, olar tárepinen alınǵan pensiyalar, napaqalar, sonday-aq, arnawlı maqsetke qaratılǵan basqa pul tólemleri (materiallıq járdem summası, mayıp bolıw yaqi salamatlıǵına basqasha zıyan jetkeriw aqıbetinde miynet qábiletin joytqanlıq múnásibeti menen jetkerilgen zıyandı qaplaw túrinde tólungen summalar h.t.b.) kiredi.

Er hám hayaldıń jeke paydalanıwındaǵı buyımlar, qımbat bahalı buyımlar hám taǵın-shaqlardan basqa jeke paydalanıwındaǵı buyımlar (kiyim-kenshek hám basqa sol sıyaqlılar), neke dawamında er hám hayaldıń ulıwma qarjısı esabınan alınǵan bolsa da, olardan paydalanıp kelgen er hám hayaldıń jeke mülki bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń Shańaraq kodeksi, 26-statya

Er hám hayaldıń ulıwma dáramatlar esabınan alınǵan kósher hám kóshpes zatlar, qımbat bahalı qaǵazlar, amanatlar, kredit mákemelerine yamasa basqa kommerciyalıq shólkemlerge kirgizilgen kapitaldaǵı úlesleri, sonday-aq er hám hayaldıń neke dawamında arttırǵan basqa hárqanday mal-mülkleri, olar er hám hayaldıń biriniń atına rásmiylestirilgen yaki pul qarjıları kimniń atına yaki er hám hayaldıń qaysı biri tárepinen kirgizilgen bolıwına qaramastan, olar da er hám hayaldıń ulıwma mal-mülki esaplanadı.

Er hám hayaldan biri úy-ruwzigershilik jumısların júrgiziw, balalardı tárbiyalaw menen bánt bolǵan yamasa basqa keshirimli sebepler boyınsha erkin is haqı hám basqa dáramatqa iye bolmaǵan jaǵdayda da er hám hayal ulıwma mal-mülkke degen teń huqıqqa iye boladı.

Er hám hayal olardıń birgeliktegi ulıwma mülki bolǵan mal-mülkke iyelik etiw, onnan paydalanıw hám onı basqarıwda teń huqıqlarǵa iye.

Er hám hayallardan hárbiriniń mülki

Er hám hayallardan nekege shekem ózine tiyisli bolǵan mal-mülki, sonday-aq olardan hárbiriniń neke dawamında sawǵa, miyras túrinde yamasa basqa biypul pitimler tiykarında alǵan mal-mülki olardan hárbiriniń jeke mülki bolıp tabıladı.

Neke dawamında erli-zayıptıń ulıwma mülki, olardan hárbiriniń mal-mülki yamasa er hám hayaldan biriniń miyneri esabınan mal-mülktiń qunı biraz kóbeyiwine alıp kelgen qarjılar (kapital ońlaw, qayta qurıw, qayta úskenelew h.t.b.) qosılǵanı anıqlansa, er yaki hayaldan hárbiriniń mal-mülki olardıń birgeliktegi mülki dep tabılıwı múmkin.

Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkin bóliw

Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkin bóliw er hám hayaldan biriniń talabı boyınsha, olar neke-de bolǵan dáwirde de, nekeden ayırılǵannan keyin de, sonday-aq kreditor er hám hayaldan biriniń ulıwma mal-múlktegi úlesine óndiriwdi qaratıw ushın ulıwma mal-múlkti bóliw talabı menen arız qılǵan jaǵdaylarda ámelge asırılıwı múmkin.

Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlki er hám hayal ortasında óz ara kelisim tiykarında bólip alınıwı múmkin. Er hám hayaldıń qálewı menen olardıń ulıwma mal-múlkti bóliw haqqındaǵı óz ara kelisimi notarial tártipte tastıyıqlanadı.

Kelispewshilik kelip shıqqan jaǵdaylarda er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkin bóliw, sonday-aq, er hám hayaldıń bul mal-múlktegi úlesin anıqlaw sud tártibinde ámelge asırıladı.

Shańaraqlıq qatnaslar toqtatılǵanda sud er hám hayal óz aldına jasaǵan dáwirde arttırǵan mal-múlkti olardan hárbiriniń jeke múlki dep tabıwı múmkin. Er jetpegen balalar mútájin qandırıw ushın alınǵan buyımlar (kiyim-kenshek, ayaq-kiyim, mektep hám sport buyımları, muzıka ásbapları, balalar kitapxanası h.t.b.) bólinbeydi hám de balalar er hám hayaldan qaysı biri menen jasasa, oǵan kompensaciyasız beriledi. Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlki esabınan ortadaǵı erjetpegen balalar atına qoyılǵan amanatlar sol balalarǵa tiyisli bolıp, erli-zayıptıń ulıwma mal-múlkin bóliw waqtında itibarǵa alınbaydı. Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlki olar nekede turǵan dáwirde bólingen jaǵdayda, er hám hayal mal-múlkiniń bólinbey qalǵan bólegi, sonday-aq, er hám hayal tárepinen olar nekede turǵan dáwirinde arttırılǵan mal-múlki keyin ala olardıń birgeliktegi ulıwma múlkin quraydı.

Huqıq tariyxınan

Birlesken Milletler Shólkemi Bas Assambleyasınıń 1993-jıl 20-sentyabrde bolıp ótken jynalıсында 1994-jıldan baslap, hár jılı 15-may kúnin Xalıq aralıq Shańaraq kúni sıpatında belgilewge qarar etildi.

Bul qarardı qabil etiwden maqset barlıq rawajlanıw hám tınıshlıqtı súyiwshi insaniyat dıqqatın adam óz ómirin ótkertuǵın, óz árman niyetleri, baxtı hám de tınıshlıǵın támiyitleytuǵın mákan — shańaraqtıń bekkem bolıwına qaratıwdan ibarat.

M. ómirlik joldası T. menen nekeden ayırıw hám olardıń birgeliktegi mal-múlklerin bólip beriw haqqında dawa arzası menen sudqa múrájáát etedi. M. óz arzasında keltirilgen mal-múlkler dizimi qatarında olargá neke toylarına T. nıń ata-anası tárepinen sawǵa etilgen jumsaq mebeller toplamı hám gilem barlıǵın kórsetedi.

Sawǵa shártnaması dúzilmegeń bolsa da, T. ata-anası tárepinen toylarına sawǵa etilgen buyımlardı óziniki, dep qarsılıq bildirdi.

Siz ne dep oylaysız, kimniń talabı nızamlı?

Fermer xojalıǵı yaki diyqan xojalıǵı aǵzalarınıń birgeliktegi múlki bolǵan mal-múlkke er hám hayaldıń iyelik etiw, paydalanıw hám basqarıw huqıqları «Fermer xojalıǵı haqqında» hám «Diyqan xojalıǵı haqqında»ǵı nızamlar menen tártipke salınadı.

Nekeden ayırılǵan er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkti bóliw haqqındaǵı talapları boyınsha úsh jıllıq dawa múddeti qollanıladı.

Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkin bóliwde hám de olardıń usı mal-múlktegi úleslerin anıqlawda, eger er hám hayal ortasındaǵı neke shártnamasında basqasha jaǵday názerde tutılmaǵan bolsa, er hám hayaldıń úlesleri teń dep esaplanadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlki qalay bólinedi?
2. Nekeden ayırılǵan er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkti bóliw talaplarınıń dawa múddeti neshe jıldı quraydı?
3. Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlki olar nekede bolǵan dáwirde bóliniwi múmkin be? Pikirińizdi dálilleń.
4. Er hám hayaldıń ulıwma mal-múlkinen ortadaǵı er jetpegen balalardıń atına qoyılǵan amanatlar erli-zayıptıń ulıwma mal-múlkin bóliw waqtında itibarǵa alınama?

6-§ Er hám hayal mal-múlkiniń shártnamalı tártibi

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Neke shártnaması.
- Neke shártnaması forması hám mazmunı.
- Nekenıń toqtatılıw tiykarları.
- Nekeden ayırıw tártibi.

Neke shártnaması

Neke shártnaması — nekeleniwshi shaxslardıń yaki er hám hayaldıń nekede bolǵan dáwirinde hám (yaki) er hám hayal nekeden ayırılǵan jaǵdayda olardıń múlkiy huqıq hám de minnetlemlerin belgilewshi kelisimi.

Neke shártnaması — er hám hayal múlkiniń shártnamalı rejimi bolıp esaplanadı. Neke shártnaması «kontrakt» — ápiwayı pitim bolıp,

Puqaralıq kodekste názerde tutılǵan tiykarlar boyınsha neke shártnamalarınıń nızamǵa muwapıqlılıǵına qarsılıq bildiriw, neke shártnamasın tolıq yamasa bir bólegin haqıyqıy emes, dep tán alınıwı múmkin. Shártnama shártlери Shańaraq kodeksiniń neke shártnaması mazmunın názerde tutatuǵın 31-statyası talaplarına qayshı bolǵan jaǵdayda, sud erli-zayıptan biriniń talabı, boyınsha neke shártnamasın tolıq yaki bir bólegin haqıyqıy emes, dep tán alınıwı múmkin. Erli-zayıp óz ara nızam menen ruqsat berilgen barlıq múlkiy shártnamalı qatnaslarǵa kirisiw huqıqına iye. Erli-zayıptan biriniń huqıqların sheklep qoyıwǵa qaratilǵan shártnamalar haqıyqıy emes.

Nekeni tiyisli tártipte dúzbesten turıp, erli-zayıp bolıp jasaw olardıń múlkin erli-zayıptıń birgeliktegi ulıwma múlq, dep tabıw ushın tiykar bolmaydı.

sud procesinde bul pitimge muwapıq onı dúzgen shaxslar tárepinen de, basqa mápdar shaxslar tárepinen de qarsılıq bildiriliwi múmkin.

Neke shártnamasında erli-zayıp shańaraq qáretlerin birgelikte támiyinlew hám ámelge asırıw, bir-biriniń dáramatlarında qatnasıw boyınsha óz huqıqları hám minnetlemelerin belgilep alıw, neke biykar etilgen jaǵdayda erli-zayıptıń hárbirine beriletuǵın múlkti belgilew, sonday-aq, neke shártnamasına erli-zayıptıń múlkiy qatnaslarına tiyisli basqa qaǵıydalardı kirgiziw huqıqına iye.

Neke shártnaması tek jeke ózi dúziliwi múmkin bolǵan pitimler quramına kiredi, shártnama wákiller arqalı dúziliwi múmkin emes.

Neke shártnaması neke biykar etilgennen soń kimgе qanday múlq tiyisli ekenligin belgilep beredi. Erli-zayıp ortasında birgelikte arttırılǵan múlq shegaraları belgilenedi, neke biykar etilgennen soń doslıq qatnasları imkaniyatı saqlanıp qaladı.

Neke shártnamasınıń forması hám mazmunı

Neke shártnaması jazba túrde dúziledi hám notarial tártipte tastıyqlanıwı tiyis.

Dóretiwshilik jumıs

Aziz «Damas» markalı avtomashinanıń satılǵanlıǵın rásmiylestiriw ushın notariusqa bardı. Notarius mashinanıń hújjetleri hám Azizdiń pasportın ashıp kórip, avtomashinanı satıwǵa onıń hayalınıń razılıǵı kerekligin túsindiredi.

Aziz: «Bul meniń avtomashinam, meniń atıma alınǵan, óz pulıma alǵanman. Hayalım islemeydi, úyde otradı», dep túsindiriwine qaramastan, notarius aldı-sattı shártnamasın rásmiylestiriwden bas tarttı.

Notarius ne ushın shártnamanı rásmiylestirmedi?

Er hám hayal neke shártnamasına muwapıq birgeliktegi ulıwma mülktiń nızamda belgilenen tártibin ózgeriwge, er hám hayaldıń barlıq mal-mülkine, onıń ayırım túrlerine yamasa er hám hayaldan hárbiriniń mal-mülkine qarata birgeliktegi, úlesli yaki ayırıqsha iyelik etiw tártibin ornatiwǵa haqlı.

Neke shártnamaları, ádette, mámleket yamasa basqa arnawlı dizimnen ótkeriletuǵın mülklerge qarata dúziledi. Neke shártnamasında jazılmaǵan mülkler boyınsha ulıwma birgeliktegi mülk rejimi saqlanıp qaladı. Neke shártnamasında názerde tutilǵan huqıq hám minnetlemeler belgili bir múddet penen shekleniwi yaki belgili bir sharayatıń kelip shıǵıwın da názerde tutıwı múmkin.

Notarial forma shártnamanıń isenimligin ańlatadı, táreplerdiń óz ara qatnaslarına anıqlıq kirgizedi, neke shártnaması dúzilgenligi faktı hám onıń mazmunı boyınsha kelispewshilikler kelip shıǵıwı imkaniyatın boldırmaydı. Neke shártnamasın tastıyıqlawdan aldın notarius yuridikalıq faktlerdiń zárúr quramın tekseredi.

Ol táreplerdiń shaxsı, huqıqıy uqıplılıǵı, olardıń birinen ekinshisine ótip atırǵan subyek-

Neke shártnamasın notarial tastıyıqlaw onıń nızamlılıǵına kepillik beredi.

Huqıq tariyxınan

Neke shártnaması kóp ásirlerden berli sırt el hám milliy ámeliyatta ámel etip kelmekte. Áyyemgi Rimde bolajaq erli-zayıplardıń mal-mülkine tiyisli pitimler dúzilgen. Shıǵıs hám Batıs Evropa ellerinde XVI—XIX ásirlerde xalıqtıń túrli qatlamları arasında keń tarqalǵan nekeden aldınǵı kelisimler belgili bolǵan. Erli-zayıp mal-mülkiniń shártnamalı rejimin tártipke salıwshı huqıqıy qural sıpatında jeke kontrakt institutınıń qalıplesiwi XVIII ásirdeń aqırı—XIX ásirdeń dáslepki jıllarında Franciya, Angliya, Germaniya, Avstriya hám basqa mámleketlerde baslanǵan.

Dóretiwshilik jumıs

Aziza hám Anvar turmıs qurıw dáwirinde neke shártnamasın rás-miylestirmekshi boldı.

Olar neke shárt-namasın dúzip atırǵanı haqqında óz kreditorın (kreditorların) xabardar etiwı shártpe?

tiv huqıqlarǵa iye ekenligin anıqlawı tiyis. Gúwalandırılǵan neke shártnaması notarial mekemeniń is hújjetlerinde saqlanıwı da zárúr áhmiyetke iye boladı eger táreplerge berilgen nusqalar joytılsa, olar ózleriniń huqıqların tastıyıqlaw notarial arxivke múrájáát etiwı hám neke shártnamasınıń dublikatın alıwı múmkin.

Er hám hayaldıń mal-múlki huqıqıy tártibin belgileytuǵın neke shártnamasınıń shártleri onıń mazmunın quraydı. Neke shártnaması shártlerinde táreplerdiń nekede hám ol biykar bolǵanda er hám hayal múlkiy qatnaslarınıń áhmiyetli tárepleri boyınsha rejeler belgilenedi. Qaǵıydaǵa muwapıq, neke shártnaması er hám hayaldıń bar bolǵan mal-múlki boyınsha da, endigi bolajaq mal-múlki boyınsha da dúziliwi múmkin. Neke shártnamasında er hám hayal tómendegi wazıypalardı kirgiziwge haqlı:

- óz ara materiallıq járdem beriw;
- shańaraq qárejetlerin bólistiriw;
- bir-biriniń dáramatında qatnasıw;
- basqa shaxslar menen múlkiy shártnamalar dúziw;
- birgelikte isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıw boyınsha óz huqıq hám minnetlemelerin belgilep alıw;
- nekeden ajralǵanda er hám hayaldan hár birine beriletuǵın mal-múlkti anıqlap alıw;
- er hám hayaldıń múlkiy qatnaslarına tiyisli basqa qaǵıydalar.

Neke shártnaması erli-zayıptıń kelisimi menen qálegen waqıtta ózgertiliwi yamasa biykar etiliwi múmkin. Neke shártnaması qanday formada dúzilgen bolsa, onıń ózgertiliwi yamasa biykar etiliwi de sonday formada ámelge asırıladı.

Neke shártnamasın orınlawdan bir tárepleme bas tartıwǵa jol qoyılmaydı. Neke shártnaması erli-zayıptan biriniń talabı menen Ózbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksinde belgilengen tiykarlar hám tártipte sudtıń sheshiwshi qararı menen ózgeriliwi yamasa biykar etiliwi múmkin.

Nekeniń toqtatılıw tiykarları. Nekeden ayırıw tártibi

Nızam hújjetlerinde nekeni toqtatıw, biykar etiw hám nekeden ayırıw haqqında normalar bar. Bunda nekeni toqtatıw ulıwma hám keń mánińni bildiredi. Nekeniń toqtatılıwı degende málim bir yuridikalıq faktler sebepli erli-zayıp ortasında kelip shıqqan neke huqıqıy qatnaslarınıń toqtawı túsiniledi. Neke toqtatılǵan waqıttan baslap neke shártnamasınıń ámel etiwı de toqtaydı. Eger neke shártnamasında neke toqtatılǵannan keyingi dáwir ushın názerde tutılǵan minnetlemeler kórsetilgen bolsa, olar yuridikalıq kúshin joypaydı. Ólim yuridikalıq fakt bolıp, erli-zayıp ortasındaǵı neke qatnasın biykar etedi. Erli-zayıptan biri ólgen yamasa sud tártibinde ólgen dep járiyalanǵan jaǵdaylarda olar ortasındaǵı nekeniń huqıqıy qatnası pitedi.

Shańaraq kodeksinde nekeden ajıralıw ushın anıq dáliller kórsetilmegen hám bunıń ilajı da joq, sebebi er hám hayal keltirgen dálil ayırım jaǵdaylarda nekeden ayırıw ushın jeterli dep tabılssa, basqa jaǵdaylarda ayırıw ushın tiykar bola almaydı. Sonlıqtan shańaraq kodeksinde nekeden ajıralıwdıń sud elementi tómendegishe belgilengen: «Eger sud er hám hayaldıń bunnan bılay birgelikte jasawına hám shańaraqtı saqlap qalıwǵa imkaniyat joq dep tapsa, olardı nekeden ayıradı».

Shańaraq kodeksiniń 43-statyasına muwapıq, eger erli-zayıptan biri: — sud tárepinen ruwxıyatı buzılıwı (ruwxıy keselligi aqılı zayıplıǵı) sebepli qatnasqa uqıpsız dep anıqlansa: islegen jinayatı ushın úsh jıldan kem bolmaǵan múddetke azatlıqtan ayırılǵan bolsa, ortada er jetpegen balaları bar-joqlıǵına qaramastan, erli-zayıptan biriniń arzasına muwapıq olar puqaralıq halatı aktlerin jazıw organlarında nekeden ayırıladı.

Nekeden ayırılıw arza beriwshilerdiń jasaw ornındaǵı Puqaralıq halatı aktlerin jazıw organına arza berilgen kúnnen baslap úsh ay múddet ótkennen soń belgilenedi.

Nekeden sud tártibinde ayırıw. Shańaraq kodeksi nekeden ayırılıwdıń tiykarına qarap, bunıń tómenдеgi tártibin belgileydi:

1) erli-zayıplar ortasındaǵı mülkiy kelispewshilikler bar bolǵan jaǵdaylarda (mısalı, mal-mülkti bóliw, erli-zayıplar arasındaǵı sonday-aq er jetpegen balalarǵa materiallıq járdem beriw menen baylanıslı bolǵan jaǵdaylar boyınsha (aliment óndiriw máselesinde) h.t.b.) sud tártibinde ajıratıladı;

2) kelispewshilik bolmaǵan jaǵdayda, atap aytqanda, eger:

a) erli-zayıp ortasında er jetpegen perzentleri bolmasa hám olar ajıralıwǵa óz ara ırızı bolǵan;

b) tárepler (er yaki hayal) sud tárepinen biydárek joǵalǵan, ruwxıy keselligi yaki aqlı kemisligi sebepli nekeden ótiwge uqıpsız dep tabılǵan;

d) shańaraq kodeksiniń 42—43 statyaların-da belgilengenindey, islegen jınayatı ushın er yaki

Dóretiwshilik jumıs

Z. hám A. erte turmıs qurdı. Nekege kirisiw waqtında ekewi 17 jasta bolǵan. Z. 16 jasınan emansipaciyaǵa iye bolıp, isbilermenlik penen shuǵıllanıp keler edi. Sol sebepli Z. nekege kirisiw waqtında A. ǵa neke shártnamasın dúziwdi usınıs etti.

Er hám hayal neke shártnamasın dúziw hám onı rásmiylestiriw maqsetinde notarial mekemesine mürájáát etkende, notarius olardıń ele er jetpegenliklerin, notarial tastıyqlanǵan pitim dúziw ushın, olar ele jas ekenligin, jáne eki jıldan keyin keliwi mümkinligin aytıp, neke shártnamasın notarial tastıyqlawdan bas tarttı.

Notariustıń háreketleri durıs pa?

hayalı úsh jıldan kem bolmağan múddetke azatlıqtan ayırılğan jaǵdayda hákimshilik tártipte (PHAJ organı arqalı) ajratıladı.

Puqaralıq halatı aktlerin jazıw organlarında nekeden ayırıw. Nekeden ajıralıwdıń sud penen birge hákimshilik tártibi bar. Bul tártip erli-zayıptıń qatnasların biykar etiwdiń derlik ápiwayı hám ápiwayılastırılğan tártibi bolıp tabıladı. Bunda neke puqaralıq halatı aktlerin jazıw organında ajratıladı hám sud procesi bolmaydı.

Nekeden ayırıw haqqındaǵı arzanı qabıl lap alǵan puqaralıq halatı aktlerin jazıw organları arza berilgen kúnнен úsh ay ótkennen soń ajıralıwdı rásmiylestiredi hám olarǵa nekeden ajıralıw haqqındaǵı gúwaliqtı beredi. Úsh aylıq múddet erli-zayıptıń jarasıp ketiwi ushın imkaniyat jaratıw maqsetinde belgilenedi. Usı waqıttan baslap neke toqtatılğan esaplanadı hám burıńǵı erli-zayıp qayta nekeden ótiw huqıqın aladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Neke shártnamasın puqaralıq huqıqındaǵı basqa shártnamalar menen salıstırıń hám neke shártnamasına kirgiziliwi tiyis bolǵan hám de kirgiziliwi múmkin bolmaǵan shártlerdiń óz ara ayırmashılıǵın analizleń.
2. Neke shártnamasında neke toqtatılǵannan keyingi dáwir názerde tutılama?
3. Nekenı tiyisli tártipte dizimnen ótkermey turıp, erli-zayıp bolıw múmkinbe?
4. Ne ushın neke shártnaması tek jeke óz aldına dúziliwi zárúr bolǵan pitimler quramına kiredi?

II bólim. JINAYAT HUQÍQÍ

7-§ Jinayat huqíqiniń maqseti, wazıypası hám principi

Dóretiwshilik jumıs

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám nızamlarında kepillik berilgen puqaralardıń huqıq hám máplerin, olardıń qorgalıwı hám ámelge asırılıwı mexanizmin anıqlań. Bul processtıń buzılıwı qanday huqıqıy aqıbetlerge alıp keliwin Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksi tiykarında anıqlap kórin.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Ózbekstan Respublikası Konstituciyası jinayat huqıqınıń tiykarǵı deregi.
- Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksi. Jinayat kodeksiniń wazıypaları hám principi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası jinayat huqıqınıń tiykarǵı deregi

Jinayat hám de konstituciyalıq huqıqlardıń óz ara baylanıslıǵına gúman joq. Jinayat huqıqınıń konstituciyalıq nızam-qaǵıydalar menen óz ara baylanıslıǵı kóp qırlı bolıp, ol Konstituciyada bekkemlep qoyılǵan hám de jinayat nızamınıń tiykarǵı funkcional wazıypaların óz ishine aladı.

Jinayat huqıqı principi xalıq hákimiyatshılıǵı, nızam ústinligi, sociallıq ádillik, adamgershilik, demokratizm, puqaralar teńligi, ulıwma insanıyılıq qadiriyatlar hám de ulıwma tán alınǵan xalıq aralıq huqıq normalarınıń ústinligi hám Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında bekkemlengen basqa sol sıyaqlı principlerge tiykarlanadı.

Ózbekstan Respublikasında jinayat huqıqı principleriniń tiykarın Konstituciyada bekkemlengen nızamlılıq hám puqaralardıń teńligi principi quraydı (Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 14, 15, 18-st). Keyin ala jinayıy juwapkershilik,

jaza tayinlIW hám onı orınlaw, jazadan azat etiw sıyaqlı qağıydalardı ózinde jámlestirgen principler sáwlelendirilgen.

Bul sistemağa kirgizilgen barlıq principler óz ara teń qunlı, sebebi olardıń hárbiri óz aldına áh-miyetke iye bolıp, mámlekettiń jınayat huqıqına tiyisli siyasatın ámelge asırıw ushın zárúr bolğan bir qatar wazıypalardı atqaradı.

Jınayat huqıqına tiyisli kórsetpelerdi qollanıw huqıqına iye bolğan mámleketlik shólkemlerdiń lawazımlı shaxslarına normativ principlerdiń tá-siri olardıń jumısında jınayat kodeksinde názerde tutılğan qağıydalardı anıq hám durıs qollanıwdı, Ózbekstan Respublikası Konstituciyası hám nı-zamlarında kepillik berilgen puqaralardıń huqıq hám máplerine barlıq ilajlar menen ámel etiwdi, óz xızmet wazıypaların orınlawda jeke juwap-kershilik hám talapshańlıq sezimlerin arttırıwdı talap etedi.

Jınayat nızamshılıgınıń tiykarǵı wazıypa-ları sıpatında shaxs, onıń huqıq hám erkinlikle-

Jınayat kodeksiniń wazıypaları shaxstı, onıń huqıq hám erkinliklerin, jámiyet hám mámleket máplerin, múlkti, tábiyiy ortalıqtı tınıshlıqtı, adamlar qáwipsizligin jınayıw jawızlıqlardan qorgaw, son-day-aq jınayatlardıń aldın alıw, puqaralardı respublika Konstituciyası hám nızamlarına boysınıw ruwxında tárbiyalawdan ibarat.

Mine usı wazıypalardı ámelge asırıw ushın kodeks juwapkershiliktiń tiykarları hám principlerin, qanday jámiyetlik qáwipli qılmıslar jınayat ekenligin anıqlaydı, jámiyetlik qáwipli qılmıslar islegen shaxs-larǵa qarata qollanılıwı múmkin bolğan jaza hám basqa huqıqıy tásir sharaların belgileydi.

Ózbekstan Respublikasınıń Jınayat kodeksi, 2-statya

Ayıpsızlıq prezumpciyasınıñ eki tárepi bar, birinshiden, málim bir jinayat quramın anıqlaw hám shaxstı onı islegenlikte ayıplı dep tabıw nızamğa muwapıq túrde ámelge asırılıwı shárt hám, ekinshiden, tek sudtıñ húkimi menen shaxs ayıplı dep tabılıp, Jinayat kodeksinde kórsetilgen jinayıy juwapkershilikke, jazağa yamasa basqa huqıqıy tásir sharalarına tartılıwı múmkin.

ri, jámiyet hám mámleket mápleri, jeke múlk, tábiyiy ortalıq, tınıshlıq-tatıwlıq hám de adamzat qáwıpsızlıgın jinayıy jawızlıqlardan qorgaw názerde tutilğan.

Jinayat nızamlarınıñ wazıypaları qatarına jinayatlardıñ aldın alıw kiredi. Bul wazıypalar jinayat huqıqına tiyisli qadağan etiwden kelip shıǵadı hám de ayırım taypadaǵı shaxslardı jinayat islewden qaytarıwǵa qaratılğan boladı. Jinayat nızamı wazıypaların orınlaw tómendegiler arqalı ámelge asırıladı: juwapkershilik tiykarları hám principlerin anıqlaw, jinayat taypasına kirgizilgen qılmıslar kólemın anıqlaw, jinayıy jaza sharaların tayınlaw, jazadan tısqarı huqıqıy tásir sharaların tayınlaw h.t.b. Bul wazıypalardı ámelge asırıwda Jinayat kodeksi nızamlılıq, puqaralardıñ nızam aldında teńligi, demokratizm, adamgershilik, ádillik, ayıbı ushın juwapkershilik, juwapkershiliktiñ belgilengenligi principlerine tiykarlanadı.

Ózbekstan Respublikası Jinayat huqıqınıñ tiykarǵı principlerine:

- *nızamlılıq* — islegen qılmıstıñ jinayılıǵı, jazağa tartılıwı hám basqa huqıqıy aqıbetleri tek Jinayat kodeksi menen belgilenedi. Heshkim sud húkimi bolmay turıp jinayat islewde ayıplı dep tabılıwı hám nızamğa qayshı túrde jazağa tartılıwı múmkin emes;
- *puqaralardıñ nızam aldında teńligi* — jinayat islegen shaxslardıñ jinısı, rasası, milleti, tili, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jeke hám jámiyettegi dárejesine qaramastan, birdey huqıq hám minnetlemelerge iye;

- *demokratizm* — jámáátlik birlespeler, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw uyımları yamasa jámáátler jinayat islegen shaxslardıń miynetke dúzetiw jumısına nızamda názerde tutılǵan jaǵdaylarda tartılıwı múmkin;
- adamgershilik, jaza hám basqa huqıqıy tásir sharaları fizikalıq azap beriw yamasa insan qádirin kemsitiw maqsetin gózlemesligi;
- ádillik, jinayat islewde ayıplı bolǵan shaxsqa qarata qollanılatuǵın jaza yaki basqa huqıqıy tásir sharası aqılǵa muwapıq bolıwı, yaǵnıy jinayattıń awır-jeńilligine, ayıptıń hám shaxstıń jámiyetlik qáwiplilik dárejesine muwapıq bolıwı;
- shaxs nızamda belgilengen tártipte ayıbı dálillengen jámiyetlik qáwipli qılmısları ushın ǵana juwapker bolıwı;
- juwapkershiliktiń belgilengenligi qılmısında jinayat quramınıń barlıǵı anıqlanǵan hár bir shaxs juwapkershilikke tartılıwı shárt ekenligi kiredi.

Jinayat huqıqı huqıqtıń basqa tarawlarınan tómendegi tárepleri menen parq qıladı:

birinshiden, jinayat isleniwi múnásibeti menen kelip shıqqan jinayı huqıqıy qatnasıqlarda, bir tárepinen jámiyet, mámleket, ekinshi tárepinen bolsa jinayat islegen shaxs subyekt boladı;

ekinshiden, jinayı-huqıqıy norma menen belgilep qoyılǵan qadaǵan etilgenlerdi buzǵanlıǵı ushın sud mámleket atınan belgilengen jinayı jazanı tayınlaydı.

Jinayı huqıq normaları óz mazmunı boyınsha eki bólimge bólinedi. Olardan biri jinayat huqıqınıń ulıwma ornın, tártip hám qaǵıydaların belgilep beredi. Ekinshisi bolsa anıq jinayatlar belgi-

Dóretiwshilik jumıs

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń qaysı statyalarında: «Heshkim sud húkimisiz hám nızamǵa muwapıq bolmaǵan halda jinayat islewde ayıpker dep tabılıwı hám jinayıy jazaǵa tartılıwı múmkin emes» dep jazılǵan? Bul statyanıń ayıpsızlıq prezumpciyası menen qanday baylanısı bar?

Huqıq tariyxınan

Ózbekstan Respublikası Jınayat nızamları kodifikaciyalanğan bolıp, Ózbekstan Respublikasınıń tiykarǵı jınayat nızamı 1994-jıl 22-sentyabrde qabıl etilgen hám de 1995-jıl 1-yanvardan kúshke kirgen Jınayat kodeksi bolıp esaplanadı.

lerin táriyiplep, bul jınayatlardı islegen shaxslarǵa qarata qollanılatuǵın jazalardı anıqlaydı. Birinshi normalar jınayat huqıqınıń ulıwma bólimin, ekinshi normalar bolsa arnawlı bólimin quraydı.

Jınayat huqıqında jınayıy qılmıstı anıqlaw da áhmiyetli rol oynaydı. Jınayıy qılmıs — bul jınayat nızamları menen qorǵalatuǵın jámiyetlik qatnasıqlarǵa qáwip salıwshı jámiyetke qarsı hám insan ádep-ikramlılıq qaǵıydalarınan shetke shıǵıwshı háreket. Jınayıy qılmıs óziniń obyektiv qásiyetlerine qaray jámiyet ushın qáwipli háreket yamasa háreketsizlik, subyektiv qásiyetleri boyınsha bolsa hámıyshe málim bir maqset hám sebeplerge qaray islengen ayıplı ámel bolıp esaplanadı.

Jınayat nızamı menen qorǵalatuǵın hárqanday jámiyetlik qatnasıqlar jámiyettiń obyektı bolıp tabıladı. Hárqanday sanalı túrde basqarılan qılmıs ishki hám sırtqı mánisten ibarat bolıp, onıń ishki mánisi subyektiv tárepi, sırtqı mánisi bolsa obyektiv tárepi dep ataladı. Jınayattıń obyektiv tárepi jámiyetlik qáwipli qılmıstıń sırtqı tárepi sıpatında jınayattıń qalay islengenligin anıqlaydı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ayıpsızlıq prezumpciyası degen ne? Pirińizdi dálilleń.
2. Ózbekstan Respublikası Jınayat huqıqınıń tiykarǵı principielerin túsindiriń.
3. Jınayat nızam hújjetleriniń tiykarǵı wazıypaları neden ibarat?
4. Jınayıy huqıq normaları óz mazmunı boyınsha neshe bólimge bólinedi hám olardıń wazıypaları nelerden ibarat?

8-§ Jinayat belgileri

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanisasız:

- Jinayat belgileri. Ayıp, ayıptıń túrleri, qastıyanlıq.
- Qılmıstı boldırmaytuǵın jaǵdaylar.
- Abaysızlıq aqıbetinde jinayat islew hám onıń aqıbetleri.

Jinayat basqa nızambuzarlıqlardan ózine tán tárepleri menen ayırılıp turadı. Bul qılmıstıń jámiyetlik qáwipliligi bolıp esaplanadı. Sebebi jinayat nátiyjesinde jámiyet hám shaxs ushın hám materiallıq, hám ruwxıy zıyan jetkeriledi. Sonlıqtan jinayattıń jámiyetlik qáwiplilik dárejesi jinayıy aqıbette sáwlelenedi.

Jinayattıń nızamǵa qarsılıǵı onıń yuridikalıq huqıqıy belgisi bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, jinayat islegen shaxstıń ayıplı dep tabılıw jinayattıń áhmiyetli belgilerinen biri. Sonda ǵana, oǵan

Dóretiwshilik jumıs

8-klasta «Ózbekstan mámleketi hám huqıq tiykarları» páninen alǵan bilimlerinizge súyenip, tómendegi sorawlarǵa juwap beriń.

1. Jinayat degen ne? Huqıqbuzarlıqtıń jinayattan parqı nede?
2. Tómendegi waqıyalardan qaysı biri jinayat bolıwı múmkin?
 - A. 9-klass oqıwshısı A. turaqlı túrde sabaq qaldırıp kelgeni ushın onıń ata-anası juwapkershilikke tartıldı.
 - B. Z. isimli 7-klass oqıwshısı qońsı háwlide urlıq islenip atırǵanlıǵın bilse de, bul haqqında heshkimge xabar bermedi.
 - C. K. isimli puqara pataslawshı zatlardı eki sheleklep alıp shıǵıp, úyiniń aldınan aǵıp turǵan kanalǵa tóǵıp jiberdi.

Jinayat kodeksine muvafiq usi kodeks penen qadağan etilgen, ayıplı jámiyetlik qáwipli qılmıs (háreket yamasa háreketsizlik) jaza qollanıw qáwpi menen jinayat dep tabıladı, dep táriyiplengen.

qarata jinayı jaza qollanıladı. Jámiyetlik qáwipli qılmıs tek nızamda kórsetilgen jinayat belgileri bar bolğan jaǵdayda, yaǵnıy onıń quramı anıqlanǵanda jinayat tabıladı.

Jinayat quramı jinayat haqqındaǵı nızamlarda anıq bir jámiyetlik qáwipli jinayat dep táriyiplewshı eń kem hám jeterli obyektiv hám subyektiv belgiler jıyıntıǵı bolıp esaplanadı. Jinayat quramınıń obyektiv hám subyektiv belgileri arasında óz ara tıǵız baylanısı bar.

Jinayat quramı dúzilisi boyınsha tórt elementten ibarat: obyekt, obyektiv tárep, subyekt hám subyektiv tárep.

Obyektiv, yaǵnıy sırtqı belgiler jinayattıń obyektı hám obyektiv tárepın táriyipleydi.

Subyektiv (ishki) belgiler jinayattıń subyektı hám subyektiv tárepın anıqlaydı.

Hárbir belgi basqaları menen birge boladı hám ajıralmas bir pütünliginiń zárúr bólimin quraydı.

Jinayat quramınıń birinshi elementi jinayat obyektı bolıp tabıladı. Bul jinayat nızamı menen qorǵalatuǵın jámiyetlik qatnasıqlar bolıp, jinayı

Dóretiwshilik jumıs

1. *Qashqadarya wálayatı Qarshı qalası Xamrax kóshesi 4-jay aldında turǵan «Vagon Depo» AJ ne qarastı «Damas» markalı avtomobilde elektr simlardıń qısqa tutasıwı nátiyjesinde órt kelip shıqtı. Órt nátiyjesinde avtomobil pútkilley janıp ketti. Órt óshiriw waqtında avtomobil aydawshısı J.S.nıń denesi küyip, emlewxaña jaylastırıldı.*

2. *Ándijan wálayatınıń Xojabad rayonında jasawshı A.N.nıń ashıq qalǵan esigi arqalı úyine námálim shaxslar kirip, 25.000.000. sum pulın urlap ketti.*

Bul jaǵdaylarda jinayat belgileri barma? Pikirińizdi joqarıda jinayatqa berilgen táriyipleme tiykarında túsindirin.

basqınshılıqlar solargá qaratıladı. Bilqastan adam óltiriwde jınayat obyektı basqa shaxstıń ómiri, urlıqta bolsa ózgeler múlki boladı h.t.b.

Jınayat quramınıń ekinshi elementi jınayattıń obyektiv tárepi bolıp tabıladı. Jınayattıń obyektiv tárepin qorshaǵan ortalıqta málim bir ózgeriske alıp keletuǵın hám sebep bolatuǵın shaxstıń aqlıy hám jigerli is-háreketi quraydı. Bul elementtiń zárúr belgisi qılmıs (háreket yaki háreketsizlik) bolıp esaplanadı. Qılmıs arqalı jınayat islenedi.

Jınayat quramınıń úshinshi elementi jınayat subyekti, yaǵnıy jınayat islegen fizikalıq shaxs bolıp tabıladı. Jınayat subyekti tek qılmıs ushın juwap bere alatuǵın, yaǵnıy jınayat haqqındaǵı nızamlarda kórsetilgen belgili bir jasqa jetken hám aqlı pútin shaxs bolıwı múmkin.

Jınayat quramınıń tórtinshi elementi jınayattıń subyektiv tárepi bolıp tabıladı. Jınayattıń subyektiv tárepi shaxstıń islep atırǵan jınayatına qarata ruwxıy qatnası bolıp tabıladı. Subyektiv tárep belgilerine ayıp, motiv hám maqset kiredi.

Jınayat quramı dep tabılıwı ushın kórsetip ótilgen tórt elementtiń barlıǵı bar bolıwı shárt.

Jınayat — jazaga ılayıq qılmıs. Soǵan qarap, qılmıstıń jınayat sıpatındaǵı eń áhmiyetli belgisi onıń jazaga ılayıqlıǵı bolıp tabıladı. Jınayat basqa huqıqbuzarlıqlardan tómendegi belgileri menen parqlanadı:

- 1) obyektı;
- 2) jámiyetlik qáwiplilik dárejesi hám qásiyeti;
- 3) nızamsızlıq kórinisi.

Huqıq tariyxınan

«Jınayat» túsinigi dáslep Batıs Evropa elleriniń jınayat haqqındaǵı nızam hújjetlerinde berilgen. Bul túsinik birinshi márte Francıyanıń 1791-jıl daǵı kodeksinde ushırasadı.

Jınayat huqıqı tariyxında jınayatqa sıpatlanmanı birinshi márte 1919-jılı Rossiya nızam tanıwshıları bergen: «Jınayat-jınayat huqıqı menen qorǵalatuǵın jámiyetlik qatnasıqlar tártibiniń buzılıwı bolıp tabıladı».

Barlıq jinayat-lardıń ulıwma obyektı jinayat nızamı menen qorǵalatúǵın jámiyetlik qatnasıqlardıń ulıwma jıyındısınan ibarat. Ulıwma obyekt barlıq jinayatlar ushın bir, sebebi hár qanday jinayat ol yaki bul jámiyetlik qatnaslarǵa zıyan jetkeredi.

Ulıwma jinayat quramında barlıq belgiler tiykarǵı hám fakultativ belgilerge ajratıladı.

Jinayattıń subyektiv tárepi tek ayıptıń túrleri, yaǵnıy qastıyanlıq hám abaysızlıq penen sheklenip qalmaydı, ol óz ishine motiv hám maqsetlerdi de aladı. Biraq subyektiv táreptıń ajıralmas belgileri bolǵan qastıyanlıq hám abaysızlıqtan parqlı túrde, motiv hám maqset ekinshi dárejeli belgilerge kiredi.

Jinayat islegen shaxs óz qılmısınń jámiyetlik qáwiplilik qásiyetlerin ańlap jetken hám soǵan qaramastan, onı islewdi qálegen bolsa, bunday jinayat bilqastan islengen dep tabıladı.

Jinayat nızamshılıǵında tikkeley yaki tikkeley emes qastıyanlıq degen túsinikler bar. Shaxs óz qılmısınń jámiyetlik qáwipli qásiyetin ańlaǵan, onıń aqıbetlerine kózi jetken hám olardıń júz beriwinen bas tartpaǵan bolsa, bunday jinayat tikkeley bilqastan islengen delinedi.

Eger shaxs óz qılmısınń jámiyetlik qáwipli qásiyetin ańlaǵan, onıń aqıbetlerine kózi jetken hám olardıń júz beriwine sanalı túrde jol qoǵan bolsa, bunday jinayat tikkeley emes islengen dep tabıladı. Óz-ózinen isenim yaki biypárwalıq

Dóretiwshilik jumıs

Tómendegi jaǵdayda jinayat obyektin anıqlań.

Tashkent wálayatınıń Tashkent rayonu «Kókterek» awıl puqaralar jıyını aymaǵındaǵı úylerdiń birine júzine nıqap kiygen námálim shaxs bastırıp kirdi. Sol waqıtta úyde jalǵız bolǵan úy iyesiniń qızın pıshaq penen qorqıtıp, 300 AQSh dolları hám eki túrli zergerlik buyımların alıp ketti. Alıp barılǵan operativ ilajlar nátiyjesinde, bul basqınshılıq jinayatın islegen 1994-jılı tuwılǵan A.N. qolǵa alındı. Oǵan qarata Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksiniń 164-statyası 3-bólimi menen jinayat isi qozǵatıldı.

Ózbekstan Respublikası IIM Baspasóz xızmeti

aqıbetinde islengen jámiyetlik qáwipli qılmıs abaysızlıq sebepli islengen jinayat dep tabıladı.

Qılmısta Jinayat kodeksinde názerde tutılğan belgiler rásmiy jaqtan bar bolsa da, biraq ol jámiyetlik qáwipli, nızamğa qayshı yamasa ayıplı bolmasa, qılmıstıń jinayılıǵın boldırmaytuǵın jaǵdaylar dep tabıladı. Yaǵnıy kem áhmiyetli qılmıslar; zárúriy qorǵanıw; aqırǵı zárúrlık; jámiyetlik qáwipli qılmıs islegen shaxstı uslaw waqtında zıyan jetkeriw; buyırıq yaki basqasha túrdegi wazıpanı orınlaw; kásip yaki xojalıq jumısı menen baylanıslı bolǵan tiykarlı táwekelshilik jinayattı boldırmawshı jaǵdaylar dep tabıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jinayat basqa huqıqbuzarlıqlardan qaysı tárepleri menen ajralıp turadı?
2. Jinayat belgilerin túsindirip beriń.
3. Ayıplı qılmıs degende neni túsinesiz?
4. Tikkeley hám tikkeley emes qastıyanlıq degende neni túsindińiz?
5. Tóemde berilgen jaǵdaylarda jinayat belgileri barma? Olardan qaysı biri abaysızlıq aqıbetinde islengen?

1) *Belgisiz shaxs esigi qaldırılğan VAZ-21099 avtomashinasın aydap qashqan..*

2) *Bir qız jumıstan qayıp baratırıp belgisiz shaxs qolındaǵı sumkanı julıp alıp qashqan. Sumkada azıqlıq zatlar hám telefon bolǵan.*

3) *Menshik kárxanaǵa qarashlı kóbiklengen polietilen islep shıǵarıw cexında órt bolǵanlıǵı haqqında xabar kelip túsken. Órtti óshiriw waqtında menshik kárxana xızmetkeriniń óli denesi tabılǵan. Órtti óshiriwge 19 órt óshiriw texnikası tartılǵan.*

Subyektiv táreptiń mazmunında jinayat motivi hám maqsetleri ayrıqsha orındı iyeleydi. Motiv hám ol menen baylanıslı maqset ayıplı shaxstıń is-háreketin basqarıwshı erkli proceske óz tásirin kórsetedi. Shaxs ushın ol islegen qılmıs qanday mániske hám áhmiyetke iye ekenligi mine motivke baylanıslı.

9-§ Jinayıy juwapkershilik hám jaza sisteması

Jinayıy aqıbet degende jámiyetlik qáwipli qılmıs nátiy-jesinde jinayıy-huqıyıy jaqтан qorǵalatuǵın obyektlerge zıyan jetkeriw túsiniledi.

Jinayat huqıqına tiyisli qatnas bul jinayat huqıqı normaları arqalı tártipke salınatuǵın jámiyetlik qáwipli qılmıs islegen shaxs hám mámleket arasındaǵı qatnas bolıp tabıladı.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Fizikalıq shaxslardıń jinayıy juwapkershiligi.
- Jaza túsiniǵı hám onıń túrleri.

Jinayattı hámıyshe anıq bir fizikalıq shaxslar isleydi. Sonıń ushın da jinayat islegen shaxs «jinayattıń subyektı» dep tán alınadı. Jinayat subyektiniń joqlıǵı jinayat quramı hám jinayattıń óziniń joqlıǵın bildiredi.

Jinayatqa tiyisli nızamlarda subyektke qarata ayıplı, sudlangan, jinayat islegen shaxs, jinayat islewde ayıpker bolǵan shaxs sıyaqlı basqa sózler qollanıladı.

Yuridikalıq tárepler, yaǵnıy shólkemler, kárxanalar, mákemeler hám jámáátlik birlespeler jinayat subyektı bola almaydı. Sonıń ushın jinayat jámiyetlik qáwipli háreket mámleketlik kárxana, shólkem hám jámáátlik birlespelerde xızmet yamasa óndirislik jumıs penen baylanıslı halda islense, bul wazıypaǵa juwapker bolǵan tiyisli lawazımlı shaxslar yamasa basqa xızmetkerler jinayat subyektine aylanadı.

Jinayat subyektiniń aqlı pútin bolıwı shárt, yaǵnıy ol óz háreketi yamasa háreketsizliginiń jámiyetlik qáwipli qásiyetin ańlaǵan bolıwı hám olardı basqara alıwı shárt. Aqlı pútinlik ayıp hám jinayıy juwapkershiliktiń zárúr shárti bolıp esaplanadı. Tek óz háreketi yamasa háreketsizliginiń jámiyetlik qáwipli qásiyetin ańlaǵan hám olardı basqara alǵan shaxslar, ayıpkerdi dúzetiw maqsetinde, jinayıy juwapkershilikke tartıladı.

Shaxstın nızam menen belgilengen jinayıy juwapkershilik jasına jetkenligi jinayat subyektiniń zárúr belgilerinen biri bolıp tabıladı.

Nızamda jas shegarası anıq tártipke salınğanlıǵı jinayat islegen shaxstın jasın (kún, ay, tuwılǵan jılın) durıs belgilew zárúrligin tuwdıradı. Bul zárúrlík Jinayat-processual kodeksiniń 314-statyasında berilgen.

Jinayat kodeksinde bekkemlep qoyılǵan puqaralardıń nızam aldında teńligi principi konstituciyalıq principitiń tákirarı bolmay, ol onıń engiziliwi bolıp tabıladı.

Jinayat kodeksine muwapıq, eki yamasa onnan artıq shaxstın bilqastan jinayat islewde birgelesip qatnasıwı qatnasıwshılıq dep tabıladı. Jinayatta qatnasıwshılıq bul ázelden til biriktiriw, bilqastan islew sıyaqlı túsiniklerdi óz ishine aladı.

Jinayat nızamında tórt túrdegi jinayat qatnasıwshıları ajratıladı: orınlawshı, shólkemlestiriwshi dálillewshi hám járdemshi. Bul túrlerdi ajratıw tiykarında obyektiv mólsher qoyılǵan bolıp, ol hár bir qatnasıwshınıń jinayat islewde qatnasıw dárejesi hám qásiyeti menen baylanıslı.

Jinayattı orınlawshılar dep: a) tikkeley ózleri tolıq yaki bir bólegin jinayat islegen shaxslar; b) tikkeley ózleri jinayat islemegen, biraq usı maqsette jinayat nızamlarına muwapıq, jinayıy juwapkershilikke tartılıwı múmkin bolmaǵan shaxslardan paydalanǵan shaxslar tán alınadı.

Jası yamasa aqılı jetpewi sebepli jinayıy juwapkershilikke tartıw múmkin bolmaǵan yamasa abaysızlıq yaki ayıpsız háreket etken shaxslardı bilqastan jinayat islewge tartqan shaxs islengen jinayattıń qatnasıwshısı dep tán alınadı.

Fizikalıq shaxslardıń juwapkershiligi

Jinayat islegenge shekem 16 jasqa tolǵan, aqılı pútin fizikalıq shaxslar juwapkershilikke tartıladı. Jinayat islegenge shekem 13 jasqa tolǵan shaxslar juwapkershilikti awırlastıratuǵın jaǵdaylarda bilqastan adam óltirgeni (97-statyanıń ekinshi bólimi) ushın ǵana juwapkershilikke tartıladı.

**Ózbekstan
Respublikası
Jinayat
kodeksi,
17-statya**

Jinayattıń subyekti dep jinayat nızamında kórsetilgen, jámiyetlik qáwipli háreketti bilqastan yamasa abaysızlıq aqıbetinde islegen, málim jasqa tolǵan, aqlı pútin, ayırıqsha jaǵdaylarda Jinayat kodeksi Arnawlı bólimi tiyisli normalarında kórsetilgen arnawlı belgilerge iye bolǵan fizikalıq shaxsqa aytıladı.

Tuwılǵan kúnniń erteńine saat 00:00 den baslap shaxs jinayıy juwapkershilik jasına jetken esaplanadı.

Jinayatqa tayarlıq kóriwge yamasa jinayat isleniwine bassılıq etken shaxs shólkemlestiriwshi dep tabıladı.

Jinayat islewde bassılıq etiw orınlawshılar hám birgelikte orınlawshılar kúshin tikkeley jinayıy qılmıstı orınlawǵa qaratıw boyınsha iskerlikti bildiredi.

Dálillewshilik basqa shaxstı jinayat islew yamasa jinayıy iskerlikte qatnasıwǵa kóndiriwde óz sáwleleniwın tabadı. Kóndiriw dálillewshiniń basqa shaxslarda jinayat islewde qatnasıw yamasa jinayıy iskerlik penen shuǵıllanıw tilegin qalıplestiriwge qaratılǵan aktiv hám baslamashılıq is-háreketlerden ibarat.

Jinayattı islewde kómeklesken shaxs járdemshi bolıp esaplanadı. Jaza jinayat islewde ayıplı dep tabılǵan shaxsqa qarata mámleket atınan sudtıń húkimi menen qollanılatuǵın hám sudlanıwshını nızamda názerde tutılǵan málim bir huqıq hám erkinliklerden ayırıw yaki olardı sheklewden ibarat májbúrlaw sharası bolıp tabıladı.

Jaza sudlanıwshını dúzetiw, onıń jinayıy iskerligin dawam ettiriwine tosqınlıq etiw hám de sudlanıwshı, sonday-aq basqa shaxslar qayta jinayat islewiniń aldın alıw maqsetinde qollanıladı.

Májbúriy jámaátlik jumıslar pensiya jasına jetken shaxslarǵa, on altı jasqa tolmaǵan shaxslarǵa, hámiledar hayallarǵa, úsh jasqa tolmaǵan balaları bar hayallarǵa, birinshi hám ekinshi topar nágiranlarına, áskeriy xızmetkerlerge, sırt el puqaralarına hám Ózbekstan Respublikasında turaqlı jasamaytuǵın shaxslarǵa qarata qollanılmaydı. Azatlıqtı sheklew er jetpegen sudlanıwshılarǵa qarata tiykarǵı jaza sharası sıpatında altı aydan eki jılǵa shekem múddetke tayınlanadı.

Er jetpegenlerge qarata azatlıqtan ayırıw jazası altı aydan on jılğa shekem müddetke tayınlanadı.

On úsh jastan on altı jasqa shekem bolğan waqıtta jinayat islegen shaxslarğa qarata jinayatlar jıyıntıǵı sıpatında jaza tayınlanganda azatlıqtan ayırıwdıń eń kóp müddetin on jılğa shekem, eger islegen jinayatlarınıń birewi júdá awır jinayat bolsa, on eki jılğa shekem tayınlanadı.

On altı jastan on segiz jasqa shekem bolğan waqıtta jinayat islegen shaxslarğa qarata jinayatlar jıyıntıǵı sıpatında azatlıqtan ayırıw jazası — on eki jılğa shekem müddetke, eger islegen jinayatlarınıń birewi júdá awır jinayat bolsa, on bes jılğa shekem müddetke tayınlanıwı múmkin.

Jinayat islew waqtında on úsh jastan on segiz jasqa shekem bolğan shaxslarğa qarata birneshe húkim boyınsha tayınlanatuǵın azatlıqtan ayırıw jazasınıń müddeti on bes jıldan aspawı gerek.

Azatlıqtan ayırıw jinayat islew waqtında 13 jastan 16 jasqa shekem bolğan shaxslarğa qarata awır jinayat ushın — altı jılğa shekem, júdá awır jinayat ushın — on jılğa shekem müddetke tayınlanadı.

Jinayat islewege qızıqtırırwshı shaxs dálillewshi dep tabıladı.

Jaza hám basqa huqıqıy tásir sharaları fizikalıq jaqtan azap beriw yamasa insan qádir-qımbatın kemsitiw maqsetin gózleydi.

Huqıq tariyxınan

Usı jıldıń ózinde mákan puqaralar jıyınları kepilligi tiykarında — 152, Jaslar awqamı kepilligi tiykarında — 18, hayal-qızlar komiteti kepilligi tiykarında — 3, jámi 173 puqaraǵa qarata jaza tayınlawda jámáátshilik kepilligi itibarǵa alındı. Bul puqaralardıń 38in jaslar, 18in er jetpegenler, 11in hayallar quraydı. Mısalı, bir ǵana Shayxantoxur rayonında 15 shaxsqa qarata jaza tayınlawda mákan puqaralar jıyınlarınıń kepilligi itibarǵa alındı.

Prezident Shavkat Mirziyoevtiń Ózbekstan Respublikası Konstituciyası qabıl etilgenliginiń 25 jılıǵına arnalǵan saltanatlı máre simdegi shıǵıp sóylegen sózinen

Járiyma ayıp-kerden mámleket dáramadına nı-zamda belgilen-gen muǵdarda pul óndiriw.

Májbúriy jámáát-lik jumıslar sudlanıwshını is haqı tólen-beytuǵın pay-dalı jámáátlik jumıslardı orın-lawǵa májbúriy túrde tartıw.

Azatlıqtan ayırıw jinayat islew waqtında 16 jas-tan 18 jasqa shekem bolǵan shaxslarǵa qarata awır jinayat ushın — 7 jılǵa shekem, júdá awır jinayat ushın — 10 jılǵa shekem múddetke tayınlanadı.

Er jetpey turıp jámiyetlik qáwpi úlken bol-maǵan jinayat islegen, abaysızlıq aqıbetinde jinayat islegen yaki bilqastan onsha awır bolmaǵan jinayat islegen shaxslarǵa qarata azatlıqtan ayırıw sıpatın-daǵı jaza tayınlanbaydı.

Húkim shıǵarıw waqtında 18 jasqa tolmaǵan shaxslarǵa qarata azatlıqtan ayırıw jazasın tárbiya koloniyalarında ótew tayınlanadı.

Soraw hám tapsırmalar

Berilgen jaǵdaylardı oqıń hám jinayatta qatnasıwshılardı anıqlań.

1. *N.B. IIB ne mürájáát etip, belgisiz shaxs onıń mobil telefonın qolınan julıp alıp qashqanın xabarladı. Kórilgen ilajlar ná-tiyjesinde bul jinayattı N. isimli shaxs isle-geńi anıqlanıp qolǵa alındı.*
2. *Belgisiz shaxs isbilermen U.X. ǵa qońıraw etip, onnan kóp muǵdarda pul hám 6 qap un ónimin qarızǵa alǵan. Ol tez arada bul undı bir kárxanaǵa satıwı hám qarızdı qaytarıp beriwın bildirgen. Biraq puldı da, undı da qaytarmaǵan. U.X. bul haqqında ishki isler organların xabardar etkennen soń, kórilgen ilajlar nátiyjesinde bul jinayattı Q. isimli shaxs islegenligi anıqlanıp qolǵa alınǵan.*

Ózbekstan Respublikası IIM Jáamátshilik hám ǵalaba xabar quralları menen baylanıslar basqarması maǵlıwmatları tiykarında

Qosımsha maǵlıwmat ushın

T/n	Keshirim	Amnistiya
1.	Málim bir shaxslar ushın, olardıń shaxsın sıpatlawshı maǵlıwmatlardı (jası, densawlıǵı, shańaraq jaǵdayı) esapqa alıp jazadan azat etiw bolıp tabıladı.	Amnistiya anıq shaxslarǵa emes, ulıwma tayparǵa járiyalanadı. Bunda amnistiyaǵa neshe adam túsiwi, kimler túsiwi aldınan anıq emes.
2	Keshirim tek sudtıń húkimi menen jaza tayınlangan sudlanıwshılardı járiyalanadı.	Amnistiya jınayat procesiniń qálegen basqıshında – dáslepki tergew, sorastırıw, tergewge shekem tekseriw hám hátte jınayat isin qozǵatıwǵa shekem bolǵan basqıshda da qollanıwı múmkin.
3	Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 93-statyasına muwapıq keshirim tek Prezident tárepinen járiyalanadı.	Amnistiya akti Prezident usınısınamasına muwapıq Oliy Majlistiń Senati tárepinen járiyalanadı.
4	Keshirimdi qollaw ushın ádette jınayat islegen shaxslardıń iltımasnaması tiykar boladı. Keshirimdi qollaw máselesin Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı keshirim máseleleri boyınsha arnawlı komissiya sheshe-di.	Amnistiya aktin qollawda heshqanday iltımasnama talap etilmeydi. Amnistiya aktlerin qollaw máselesi huqıq qorǵaw. uyımlardı hám jazanı orınlaw mekemeleri hám sudlar tárepinen kórip shıǵıladı. 2008-jıldan baslap, amnistiya aktin qollawǵa tiyisli sheshiwshi qarardı tek sudlar shıǵarıwı belgilep qoyılǵan.

Huqıq tariyxınan

Ózbekstan dúnyanıń eń qáwipsiz mámleketleri diziminde 2-orındı iyeleydi. Analizlew dawamında 135 mámleket maydanı, qáwipsizlik halatı, nızam ústemligi hám tártip sıyaqlı birneshe tayparlar boyınsha sorawnamalar ótkerilip, bahalandı. Mámleketler 100 ballıq sistemada bahalandı. 1-ornın 97 ball menen Singapur. Ózbekstan 95 ball menen 2-orın. Islandiya 92 ball menen 3-orında. Dúnyanıń eń qáwipli mámleketi dep bolsa Venesuela járiyalandı.

T/n	Keshirim	Amnistiya
5	Málim bir shaxslar ushın, olardıń shaxsın sıpatlawshı maǵlıwmatlardı (jası, densawlıǵı, shańaraq jaǵdayı) esapqa alıp jazadan azat etiw bolıp tabıladı.	Amnistiya akti shıqqannan keyin, onı kimlerge qollaw máselesin sheshiw uzaqqa sozıladı hám kóplep shólkemlestiriwshilik procesin óz ishine aladı.
6	Keshirimniń huqıqıy aqıbetleri kemirek boladı. Bular: 1) tiykarǵı hám orınlanbaǵan qosımsha jazadan tolıq yaki jarım-jartı azat etiledi; 2) jazadan múddetten burın shártli túrde azat etiledi; 3) ómirlikke azatlıqtan ayırıw yaki basqa ótelmegen jazanı salıstırmalı jeńillirek jaza menen almasırladı; 4) sudlanǵanlıq alıp taslanadı.	Amnistiya aktiniń: 1) shaxstıń jınayıy juwapkershilikten azat etiliwi; 2) sudlanıwshı tiykarǵı hám orınlanbaǵan qosımsha jazadan azat etiliwi; 3) sudlanıwshıǵa tayınlangan tiykarǵı hám orınlanbaǵan qosımsha jazanıń qısqartılıwı (kemeyttiriliwi); 4) sudlanıwshı jazadan múddetinen burın shártli túrde azat etiliwi; 5) sudlanıwshıǵa tayınlangan jazanıń ótelmegen bólimi jeńilliregi menen almasırlılıwı; 6) Jınayat islegen shaxstan sudlanǵanlıq múddetinen burın alıp taslanıwı.

Tómendegi kesteni dápterinińizge sızınıń hám toltırınıń. Amnistiya hám keshirimniń tiykarǵı ayırmashılıqları boyınsha sorawlarǵa juwap beriniń.

Adamgershiligi bar márt insan ózinen hám óziniki ekenligine heshkim tartısıp otır-maytuǵın nár-seden basqasına iyelik qılmaıdı.

Sorawlar	Keshirim	Amnistiya
Kim qabıllaydı?		
Kimlerdi qamtıp aladı?		
Kimlerge qollanadı?		
Keshirim hújjetiniń baslamashısı kim boladı?		
Jeke faktorlar (sıpat) qararǵa tásir eteme?		

10- Puqaralardıń Konstituciya hám 11-§ nızamlarda bekkemlep qoyılǵan huqıq hám erkinliklerine qarsı jinayatlar

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

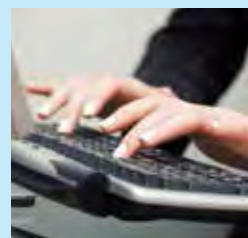
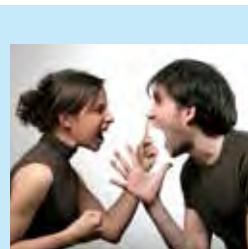
- Shaxstıń azatlıǵı, ar-namısı hám qádir-qımbatına qarsı jinayatlar.
- Xat-jazıspalar, telefonda sóylesiw, telegraf xabarları yamasa basqa xabarlardıń sır saqlanıwı tártibi.
- Puqaralardıń múrajáátleri haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıwdıń huqıqıy aqıbeti.

Shaxstıń azatlıǵı, ar-namısı hám qádir-qımbatına qarsı jinayatlar bul —

- adam sawdası,
- hayaldı turmısqa shıǵıwǵa májbúrlew yamasa tosqınlıq etiw,
- adam urlaw,
- zorlıq isletip nızamǵa qarsı túrde azatlıqtan ayırıw,
- jala,
- masqaralaw kiredi.

Bul jinayatlardıń obyektı shaxstıń azatlıǵı, ar-namısı hám qádir-qımbatı bolıp esaplanadı. Jinayatlar tuwrıdan-tuwrı qastıyanlıq penen ámelge asırıladı.

Adam sawdası búgingi kúnde eń global mashqalalardan birine aylanıp úlgerdi. Adam sawdası adamdı alıw-satıw yaki onnan paydalanıw maqsetinde jiberiw, tasıw tapsırıw, jasırıw yama-

Adamlardı eks-pluataciyalaw — basqa shaxs-lardan óz niyeti boyınsha pay-dalanıw yamasa jınısıy májbúr-lewdiń basqa túrleri, májbúriy miynet yamasa xızmetler, qul-shılıq hám soǵan uqsas dástúrler, erkinen ayırıw yaki adam organ-toqıma-ların ayırıp alıw esaplanadı.

sa qabıl etip alıwda kórinedi. Bunda adamlardı urlaw, zorlıq isletiw yaki zorlıq isletiw menen qorqıtıw yamasa májbúrlewdiń basqa túrlerin qol-lanıw arqalı ámelge asırıladı.

Jınayat shaxstıń ómiri hám salamat-lıǵına qol qatılmaslıǵın támiyinlewshi jámiyet-lik qatnasıqlarǵa qarata islenedi. Jınayat baylıq arttırıw hám basqa ğárezli maqsetlerde aldaw jolı menen adam sawdasın ámelge asırıwda kórinedi.

Adam sawdasına adam aldı-sattısı, yaǵnıy onı satıwshıǵa málim muǵdardaǵı pul yamasa basqa múlkiy ekvivalent esesine basqa adamnıń iqtıyarına tapsırıw kiredi.

Hayaldı turmısqa shıǵıwǵa májbúrlew yamasa onıń kúyewge tiywine tosqınlıq etiw

Hayaldı kúyewge tiywige yamasa neke-de jasawdı dawam ettiriwge májbúrlew, hayaldıń razılıǵısız úyleniw maqsetinde onı urlaw, son-day-aq, hayaldıń kúyewge tiywine tosqınlıq etiw de jınayat esaplanadı.

«Barlıq adamlar nızam aldında teń hám heshqanday kemsitiwlersiz nızam menen teń qorǵalıw huqıqına iye. Usı múnásibet penen hár qıylı kemsitiwler nızam jolı menen qadaǵan etiliwi hám nızam barlıq shaxslarǵa qandayda bir bólegi boyınsha, aytayıq rasası, terisiniń reńi, jınısı, tili, dini, siyasiy yamasa basqa isenimi, milliy sociallıq ke-lip shıǵıwı, múlkiy dárejesi, tuwılıwı yaki basqa sharayatlar boyınsha kemsitiwlerge qarsı teń hám nátiyjeli qorǵalıwǵa kepillik beriwi tiyis».

Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındaǵı xalıq aralıq pakttiń 26-statyası

**Adam
sawdası
jınayattı
boyınsha
jábirleniw-
shilerdiń
ekspluata-
ciya procesi**

Óndiris hám awıl xojalıq jumıslarında paydalanıw

Úy-ruwzigershilik jumıslarında paydalanıw

Tilenshilikke májbúrlew

Jasalma analıq hám bala tuwıwǵa májbúrlew

Májbúriy neke, jınısıy erkinligine qarsı háreketler

Insan toqımaların transplantaciyalaw

Bul jınayattıń isleniw motivi jınayattı kvalifi-kaciyalawda áhmiyetke iye emes.

Kópshilik jaǵdaylarda jınayat hayaldıń ata-anası, aǵa-inisi, apa-sińlileri, jaqın tuwısqanları, kúyew tárepinen islenedi.

Adam urlaw

Bul jınayattıń obyektı adamnıń erkinli-gi, yaǵnıy qálegen jerinde bolıw, qálegeninshe kiyiniw, qálegen zatın paydalanıw hám basqa er-kinlikler bolıp tabıladı.

Bul jınayatqa kodekstiń 245-statyasında názerde tutilǵan jaǵdaylardan tısqarı barlıq túrde-gi adam urlawlar kiredi.

Adam erkinliginen ayırılǵan waqıttan baslap jınayat tamamlanǵan, dep esaplanadı.

Zorlıq isletip nızamǵa qarsı túrde azatlıqtan ayırıw

Analizlenip atırǵan jınayattıń obyektı jábirle-niwshiniń jeke azatlıǵı bolıp esaplanadı. Jınayattıń obyektiv tárepi zorlıq isletip nızamǵa qarsı túrde shaxstı háreket etiw erkinliginen ayırıw, jábirle-niwshige qarata fizikalıq yaki ruwxıy jaqtan zor-

Hayaldı tur-mısqa shıǵıwǵa yamasa nekede birge jasawdı dawam ettiriwge májbúrlew deg-ende oǵan qarata fizikalıq yamasa zorlıq isleniwın túsiniw tiyis.

Adamdi ur-law degende, adamniń jasırın-sha, áshkara yamasa aldaw yaki isenimin-en paydalanıw jolı menen jeke erkinliginen ayırılıwın túsiniw zárúr.

Dóhmetshi bir saatta bir ayǵa tatırılıq alawı-zlıq oyatadı.
Alisher Nawayı

lıq kórsetiw, onıń qay jerde bolıwın erkin tańlaw huqıqın sheklew sıyaqlı is-háreketlerdi islewde kórinedi.

Jábirleniwshi azatlıqtan ayırılǵan waqıttan baslap jınayat tamamlanǵan, dep esaplanadı. Bul jınayat tikkeley qastıyanlıq penen dámegóylik niyetinde isleniwi menen ajıralıp turadı.

Jala

Úyrenilip atırǵan jınayat úsh bólimnen turadı. Jalanıń obykti shaxstıń ar-namısı hám qádir-qımbatı bolıp tabıladı. Ar-namıs adamniń ishki ádep-ikramlılıq qádir-qımbatı, hadallığı, joqarı adamgershiligi, hújdanı, ulıwma alǵanda, ar-namıs — adamniń ruwxıy hám sociallıq pazyletlerin belgilewshi túsiniw. Jınayat jala jalǵanlıǵın bile turıp, basqa shaxstı shermende etetuǵın jalǵanlardı tarqatıwda sáwlelenedi. Anıq dálillerge kórsetpe berilmegen, ulıwma maǵlıwmatlardı áshkar etiw jala esaplanbaydı. Jalǵanlardı tarqatıw usılı túrlishe, mısalı, awızeki, jazba, qandayda bir súwret kórinisindegi kórinis h. t. b. bolıwı múmkin. Jınayat jalǵanlıǵı aldınan ayan bolǵan maǵlıwmatlar tarqatılǵan waqıttan baslap tamamlanǵan bolıp esaplanadı.

Hákim óziniń ar-namısı hám abırayına qol qatıwdan, jeke turmısına aralasıwdan qorǵanıw hám turaq jayına qol qatılmaslıq huqıqına iye. Nızam menen názerde tutılǵan jaǵdaydan hám tárptipten basqa heshkim birewdiń turaq jayına kiriwi, onda tintiw ótkeriwi yamasa kózden ótkeriwi, xat alısıw hám telefon arqalı sóylesiw sırn járiyalawı múmkin emes.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası, 27-statya

Masqaralaw

Masqaralaw shaxstıń ar-namısı hám qádir-qımbatın ádepsizlik penen biletura azap beriwden ibarat. Masqaralaw awızeki yamasa jazba túrde bolıwı múmkin. Shaxstıń ar-namısı hám qádir-qımbatın ádepsizlik penen qaratılǵan is-háreket islengen waqıttan baslap jınayat tamamlanǵan bolıp esaplanadı.

Masqaralaw ádette tikkeley islenedi, biraq jábirleniwshi bul haqqında xabar tabadı, degen shama menen sırttan isleniwi de múmkin. Masqaralaw dáldálshı arqalı ámelge asırılıwı múmkin. Qapa etiw hár qıylı bolıwı múmkin, biraq olardıń hámmesi de masqaralaw bola bermeydi. Masqaralaw barlıq waqıt málim bir shaxsqa qaratılǵan boladı.

Puqaralardıń konstituciyalıq huqıq hám erkinliklerine qarsı jınayatlar

Puqaralardıń konstituciyalıq huqıq hám erkinliklerine qarsı jınayatlar quramına elimiz Konstituciyasında belgilep qoyılǵan huqıqlardı buzıw sıyaqlı jınayatlar kiredi. Bular:

Insannıń qádir-qımbatı degende, dúnya qarasınıń dárejesi, aqıl-zeyini, turmıs tárzi sıyaqlı insan nıń obyektiv táreplerin sıpatlawshı unamlı sıpatlar jıyıntığın túsiniw zárúr.

Dóretiwshilik jumıs

1. Jalahám masqaralawdıń bir-birinen parqı neden ibarat?
2. Tómenдеgi jaǵdaylardan qaysı birin jala, qaysı birin masqaralaw dep sıpatlaw múmkin?

A. Kópshiliktıń aldında G. isimli dostın: «Sen keshe meniń mobil telefonımnan paydalanıp, qaytarıp bermediń. Sen urısań!» dep ayıpladı. G. bolsa ózin haqlaw ushın: «Men seniń telefonıńdı alǵanıw joq, maǵan da keshe usınday telefon sawǵa etken edi», dep juwap berdi.

Negizinde A. óziniń telefonın sport kiyiminiń qaltasında qaldırǵan, telefoni bolsa zaryadsızlanıp qalǵanlıqtan islemey qalǵan edi.

Puqaralar teń huqıqlılıǵınıń buzılıwı olarǵa óz huqıqların ámelge asırıw imkanın bermew yaki olardıń óz huqıqların ámelge asırılıwına tosqınlıq etiw (mısalı, jınısı, rasası, milleti h.t.b. kelip shıǵıp, jumıstan bosatıw, jasaw ornında dizimnen ótiwine, jumısqa qabıllanıwına, oqıwǵa kiriwine jol qoymaw) den ibarat bolıwı múmkin.

- puqaralardıń teń huqıqlılıǵın buzıw;
- jeke ómirine qol qatılmaslıǵın buzıw;
- puqaralardıń jasaw ornı qol qatılmaslıǵın buzıw;
- xat-jazıspalar, telefonda sóylesiw, telegraf xabarları yaki basqa xabarlardıń sır saqlanıwı tártibin buzıw;
- fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardıń múrájáátleri haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıw;
- hújdan erkinligin buzıw;
- saylaw yamasa referendum shólkemlestiriw, olardı ótkeriw haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıw;
- saylaw huqıqınıń yamasa isenimli wákil wákillikleriniń ámelge asırılıwına tosqınlıq etiw;
- miynet etiw huqıqın buzıw;
- avtorlıq yaki oylap tabıwshılıq huqıqların buzıw.

Puqaralardıń teń huqıqlılıǵın buzıw

Bunday jınayatlardıń obykti puqaralardıń jeke huqıqları hám erkinlikleri bolıp tabıladı.

Puqaralardıń teń huqıqların buzıw jınayat jınısı, rasası, milleti, tili, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimi, jeke yamasa jámiyetlik dárejesinen kelip shıǵıwına qaramastan, puqaralardıń huqıqların buzıw yamasa sheklew yaqı puqaralardıǵa tikkeley abzallıqlar beriwde kórinedi.

Jeke turmıs qol qatılmaşlıǵın buzıw

Bul jınayat shaxstıń jeke yaqı shańaraqlıq sıwın qurawshı jeke turmısı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı onıń razılıǵısız nızamǵa qayshı túrde jıynaw yamasa tarqatıw ańlatıladı.

Puqaralardıń jasaw ornına qol qatılmaşlıǵın buzıw

Jınayat jasawshılardıń erkine qarsı zorlıq isletip, nızamǵa qarsı túrde jasaw ornına bastırıp kırıwde kórinedi.

Xat-jazıspalar, telefonda sóylesiw, telegraf yamasa basqa xabarlardıń sır saqlanıwı tártibin buzıw

Jınayat shaxslardıń pochta-telegraf xabarları yamasa telefonda sóylesiwdiń mazmunı menen nızamsız tanıswında yaqı puqaralardıń xatları, telegrammaları, telefaks arqalı, elektron pochta h.t.b. arqalı xabar berilip atırǵan maǵlıwmatlardı usı xabarlar iyeginiń razılıǵısız áshkar etiliwinde kórinedi.

Puqaralardıń mırájáátleri haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıw

Bul statya puqaralardıń Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında belgilep qoyılǵan arza beriw, mámleketlik hákimiyat organları, kárxanaları, shólkemleri hám jámáátlik turmıstıń basqa tarawları xızmetin erkin sınıǵa alıw huqıqın jınayat huqıqı tárepinen qorǵawdıń áhmiyetli quralı bolıp tabıladı.

Nızamsız túrde bastırıp kırıw degende, ayıpker shaxstıń yaqı turaq jay iye-siniń ruqsatsız shaxstıń turaq jayına óz basımshalıq penen bastırıp kırıwge qaratılǵan is-háreketleri (mısalı, nızamsız túrde kóshiriw, ruqsatnamasız tintiw ótkeriw, ózgeniń turaq jay maydanına óz basımshalıq penen kóship keliw h.t.b.)niń isleniwiniń túsiniw tiyis.

Hújdan erkinligi hámme ushın kepillenedi. Hárbir insan qálegen dinge iseniwge yamasa heshbir dinge isenbewge haqılı. Diniy kóz-qaraslardı májbúriy síndiriwge jol qoyılmaydı.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, 31-statya

Jınayat puqaralardıń múrájáátleri haqqındaǵı nızamdı buzıwǵa qaratılǵan hár túrli háreketler bolıp, ol puqaralar, jámiyet hám mámlekettiń nızam menen qorǵalatuǵın huqıqlarına qatań zıyan jetkeriwde sáwlelenedi.

Hújdan erkinligin buzıw

Jınayat diniy shólkemlerdiń nızamlı jumısına yamasa diniy máresimlerdiń ótkeriliwine tosqınlıq etiwde sáwlelenedi. Hújdan erkinligi diniy iskerliginiń tek nızam sheńberinde ámelge asırılıwı bolıp tabıladı.

Er jetpegen shaxslardı diniy shólkemlerge tartıw, diniy shólkem jumısında qatnasıwǵa kóndiriwge qaratılǵan qılmıs islengen waqıttan baslap tamamlanǵan jınayat dep aytıladı.

Nızamǵa qayshı túrde diniy táliymatqa oqıtıw degende erjetpegen shaxslarǵa olardıń qálewine qarsı, ata-anaları yamasa olardıń ornın basıwshı shaxslardıń erk-ıqrarına qarsı din haqqındaǵı bilimlerdi síndiriwdiń túrli kórinislerin túsiniw kerek.

Saylaw yamasa referendum shólkemlestiriw. Olardı ótkeriw haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıw

Ózbekstan Respublikasınıń puqaraları jámiyet hám mámleket islerin basqarıwda tikkeley hám óz wákılleri arqalı qatnasıw huqıqına iye. Bunday qatnasıw ózin-ózi basqarıw, referendumlar ótkeriw hám mámleketlik uyımlardı demokratiyalıq túrde shólkemlestiriw, sonday-aq mámleketlik uyımlardıń jumısı ústinen jámiyetlik qadaǵalawdı rawajlandırıw hám jetilistiriw arqalı ámelge asırıladı.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası 32-statyasınan

Puqaralardıń erkin dawıs beriw huqıqı, saylawlar yaki referendumlardı shólkemlestiriw, ótkeriwdiń belgilengen tártibine qarsı háreket yamasa háreketsizlik bolıp tabıladı.

Jınayat:

- 1) dawıs beriwdiń jasırınlıǵın buzıwǵa;
- 2) saylaw yaki referendum hújjetlerin qálbeklestiriw;
- 3) saylaw yaki imza qaǵazlarına jalǵan jazıwlar kirgiziwge;
- 4) saylaw yaki referendum shólkemlestiriw, olardı ótkeriw waqtında berilgen dawıslardı biletura nadurıs esaplawǵa qaratılǵan is-háreketlerdi islewde sáwlelenedi.

Jınayattıń saylaw yamasa referendum shólkemlestiriw, olardı ótkeriwde qatnasıwshı lawazımlı shaxs, siyasiy partiyalar, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organlarınıń wákilleri baslamashı toparlar, saylaw komissiyaları yaki referendum komissiyalarınıń aǵzaları tárepinen isleniwı múmkin.

Saylaw huqıqınıń yamasa isenimli wákil wákillikleriniń ámelge asırılıwına tosqınlıq etiw

Jınayat insannıń saylaw yaki saylanıw, saylawaldı agitaciya jumısların alıp barıw, referen-

Teńlik húkim súrgen jerde satqın, aldamslı sezimler, ǵam-qayǵı bolmaydı.

Dóretiwshilik jumıs

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksiniń arnawlı bólim VI — VII baplarında berilgen statyalardı oqıń.

1. Usı jınayatlar subyektlerin hám subyektiv táreplerin anıqlań.
2. Bul jınayatlardıń obyektleri hám obyektiv táreplerin anıqlań.
3. Usı bapta kórsetilgen jınayatlardıń aldın alıw ushın qanday ilajlar kóriw kerek dep oylaysız?
4. Jınayat islemew ushın shaxstıń huqıqıy sanası yamasa huqıqıy mádeniyatı joqarı bolıwı kerek pe? Juwabınızdı dálilleń.

dumdi ótkeriwde qatnasıw sıyaqlı konstituciyalıq huqıqların buzıwda kórinedi. Jınayat zorlıq isletiw, qorqıtıw, aldaw yamasa ózine qaratıp alıw jolı menen puqaralardıń óz saylaw huqıqların erkin ámelge asırıwına tosqınlıq etiwde yamasa deputatlıqqa yaki Ózbekstan Respublikası Prezidentligine talabınıń isenimli wákilleri óz wákilliklerin ámelge asırıwına tosqınlıq etiwde sáwlelenedi.

Miyнет etiw huqıqın buzıw

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında puqaralardıń miynet etiw huqıqına kepillik berilgen.

Dóretiwshilik jumıs

1. Berilgen jaǵdaylardan, insan ar-namısı hám qádir-qımbatına qarsı jınayatları ajratıń.
2. Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksiniń 17-statyasına tiykarlanıp, bul jınayatlarıń subyektlerin anıqlań.
3. Jınayatlar isleniwiniń subyektiv táreplerin anıqlań.

1) *Buxara wálayatı IIB xızmetkerleri tárepinen alıp barılǵan operativ tergew ilajları dawamında Buxara rayonu, Gülshanabat APJ da jasawshı, 1969-jılı tuwılǵan, burın sudlangan F.Najmetdinova Kogon qalası, Istiqlol MPJ da jasawshı puqara N.Ǵ. hám de Shofiron rayonu, Qalmaqon APJ da jasawshı, aldın sudlangan G.I.lerdi Tayland mámleketinde denesin satıw jolı arqalı mol dáramat arttırıwı múmkınligin bildirip, qárejetler, yaǵnıy ol jerde jep-ishi hám de ijaraga turıw ushın jumsalatuǵın sarp-qárejetlerdiń hámмесin ózi kóteriwin bildirgen.*

2) *Rayon wákillik organlarına saylaw aldı agitaciya jumsların alıp barıp atırǵan N.niń isenimli wákilleri Gulabat máhállesindegi puqaralarga N.ǵa dawıs beriwі esesine máhálle turǵınlarına túrli azıq-awqat ónimlerin úlestirdi. Rayon wákillik organına óz kandidaturasın qoyǵan X.N.niń bul háreketlerinen narazı bolıp sudqa arız qıldı.*

3) *Er jetpegen shaxslar Internet arqalı klaslasları haqqında jalǵan maǵlıwmatlardı jaylastırıp, ruwxıy jaqtan zıyan jetkergen.*

Tiykargı Nızamnıń 37-statyasında: «Hár bir shaxs miynet etiw, erkin kásip tańlaw, ádil miynet sharayatlarında islew hám nızamda kórsetilgen tártipte jumıssızlıqtan qorǵanıw huqıqına iye», dep belgilep qoyılǵan.

Bul jinayattıń obyektı puqaralardıń Konstituciya menen kepillik berilgen miynet etiw huqıqı bolıp esaplanadı. Jinayattıń subyektı jumısqa qabıllaw yamasa jumıstan bosatıw huqıqına iye bolǵan shaxs bolıwı múmkin.

Avtorlıq yamasa oylap tabıwshılıq huqıqların buzıw

Puqaranıń intellektual mülkin qorǵawǵa bolǵan konstituciyalıq huqıqı, avtorlıq yamasa oylap tabıwshılıq huqıqınıń buzılıwı bolıp tabıladı.

Jinayat avtorlıq huqıqın ózlestirip alıw, avtorlas bolıwǵa májbúrlew, sonday-aq intellektual mülk obyektleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı olar rásmiy dizimnen ótkerilgenge yaki jariyalanǵanǵa shekem avtordıń razılıǵısız áshkar etiliwinde sáwlelenedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Puqaralardıń turaq jayına qol qatılmaslıǵın buzǵanlıq ushın juwapkershilikke tartıwdıń shártleri nelerde sáwlelenedi?
2. Puqaralardıń turaq jay qol qatılmaslıǵın buzǵanlıq ushın juwapkershilikke tiykar bolama? Pikiріńizdi dálilleń.
3. Saylaw huqıqın yamasa isenimli wákil wákilliklerin ámelge asırıwǵa tosqınlıq etiw háreketleri nelerde sáwlelenedi?
4. Er jetpegen 16 jasar shaxs birewdiń xatın soramastan oqıǵanı hám mazmunın doslarına aytıp bergenligi ushın juwapkershilik kelip shıǵama?

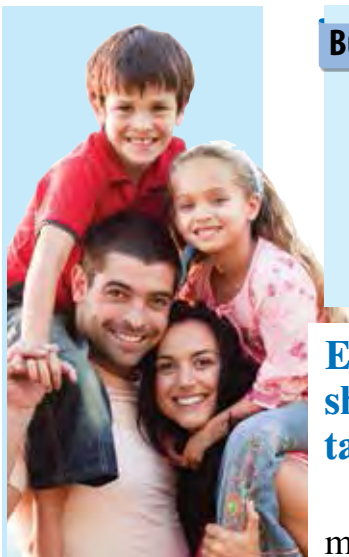

Hárkimge ilimiy hám texnikalıq dóretiwshilik erkinligi, mádeniyattıń jetiskenliklerinen paydalanıw huqıqı kepillenedi. Mámleket jámiyettiń mádeniy, ilimiy hám texnikalıq rawajlanıwına ǵamxorlıq etedi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 42-statyasıman

12-§ Shañaraqqa, jaslarğa hám ádep-ikramlılıqqa qarsı jinayatlar

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

- Er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı materiallıq támiyinlewden bas tartıw.
- Ata-ananı materiallıq támiyinlewden bas tartıw.
- Er jetpegen shaxstı jámiyetke qarsı is-háreketlerge tartıw.

Er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı materiallıq támiyinlewden bas tartıw

Bul jinayattıń obykti er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardıń mápleri, yaǵnıy olardıń densawlıǵı, normal fizikalıq rawajlanıwı hám sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq qarjı alıw huqıqına iye shaxslardıń materiallıq támiynatı bolıp esaplanadı.

Jinayat sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq materiallıq járdemge mıtáj bolǵan er jetpegen hám miynetke jaramsız shaxslardı baǵıw ushın óndiriletuǵın qarjılardı jámi úsh aydan artıq múddet dawamında tólemeslikte sáwlelenedi.

Sudtıń nızamlı kúshke kirgen sheshiwshi qararına muwapıq materiallıq járdemge mıtáj bolǵan er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı baǵıw ushın óndiriliwi lazım bolǵan qarjı jámi úsh ay dawamında tólenbegen jaǵdayda jinayat tamamlanǵan dep esaplanadı. Jinayat bilqastan islenedi

Ata-analar bala-ların erjetkenge shekem baǵıwǵa tárbiyalawǵa minnetli.

**Ózbekstan
Respublikası
Konsti-
tuciyasınıń
64-statyasınan**

122-statya. Er jetpegen yamasa miynetke uqıpsız shaxslardı materiallıq támiyinlewden bas tartıw

Materiallıq járdemge mıtáj bolǵan er jetpegen miynetke uqıpsız shaxstı materiallıq támiyinlewden bas tartıw, yaǵnıy olardı materiallıq jaqtan támiyinlew ushın sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq óndiriliwi lazım bolǵan qarjını jámi bolıp úsh aydan artıq múddet dawamında tólew, eń kem aylıq is haqınıń eliw esesine shekem muǵdarda járiyma yamasa úsh jüz saatqa shekem májbúriy jámáátlik jumıslar yaki eki jılǵa shekem miynetke dúzetiw jumısları yamasa bir jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yaki bir jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Sol qılmıs qáwıpli recidivist tárepinen islengen bolsa, eki jıldan úsh jılǵa shekem miynetke dúzetiw jumısları yaki bir jıldan úsh jılǵa shekem azatlıqta sheklew yamasa úsh jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksi

Bul jınayattıń subyekti sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq materiallıq járdemge mıtáj er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı materiallıq támiyinlew wazıypası moynına júklengen 18 jasqa tolǵan, aqlı pütün hám qanday shaxs (ata-analar, perzentlikke alıwshılar) bolıwı múmkin. Jeke ata-analıq huqıqınan ayırıw alimentlerdi tólewden azat etpeydi.

Ata-ana er jetken miynetke jaramsız, járdemge mıtáj balaların támiyinlewi shárt.

Ózbekstan Respublikasınıń Shańaraq kodeksi, 100-statyası

Ata-ananı materiallıq jaqtan támiyinlewden bas tartıw

Sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq miynetke jaramsız hám materiallıq járdemge mütáj bolǵan ata-ananı yamasa olardıń ornın basıwshı shaxslardı támiyinlew ushın óndiriletuǵın qarjınıń er jetken shaxslar tárepinen jámi úsh aydan artıq múddet dawamında tólenbesliginde kórinedi.

Jınayat tikkeley bilqastan islenedi. Jınayat isleniw motivi hám gózlangen maqset onı kvalifikaciyalawda áhmiyetke iye emes.

Jınayattıń subyekti sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq ata-anasın yamasa onıń ornın basıwshı shaxslardı materiallıq támiyinlew májbúriyatı júklengen er jetken tuwısqan perzentler, perzentlikke alınǵan ul hám qızlar, ógey ul hám qızlar bolıwı múmkin.

Er jetken, miynetke jaramlı perzentler ózleriniń ata-anaları-na ǵamxorlıq kórsetiwge minnetli.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 66-statyasınan

123-statya. Ata-ananı materiallıq jaqtan támiyinlewden bas tartıw

Er jetpegen shaxslardıń miynetke jaramsız hám materiallıq járdemge mütáj bolǵan ata-ananı yamasa olardıń ornın basıwshı shaxslardı materiallıq jaqtan támiyinlewden bas tartıw, yaǵnıy olardı materiallıq jaqtan támiyinlew ushın sudtıń sheshiwshi qararına muwapıq óndiriliwi tiyis bolǵan qarjını jámi bolıp úsh aydan artıq múddet dawamında tólemewi, eń kem aylıq is haqınıń eliw esesine shekem muǵdarda járiyma yamasa úsh júz alıp saatqa shekem májbúriy jámaátlik jumısları yaki úsh jılǵa shekem miynetke dúzetiw jumısları menen jazalanadı.

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksi

Er jetpegen shaxstı jámiyetke qarsı ish-háreketlerge tartıw

Bul jınayattıń obyektı er jetpegen shaxstıń normal, morallıq jaqtan rawajlanıwı, onıń den sawlıǵı hám de jámaát qáwipsizligi hám tártibi bolıp esaplanadı.

Er jetpegenlerdi spirtli ishimlikler ishiwge, náshebentlik yamasa psixotrop bolmaǵan, biraq adamnıń aqıl-sanasına tásir etetuǵın dárilik zatlardı paydalanıwǵa tartıw degende, er jetken shaxstı joqarıda atap ótilgen ishimlikler, dárilik zatlardı birneshe márte paydalanıwǵa úyretiw yamasa olardı er jetpegenler ushın birneshe márte alınıwı hám er jetpegen shaxstı aldaw, beriw, kóndiriw sıyaqlı jollar menen usı zatlardı paydalanıwǵa kóndiriwge háreketlerin túsiniw zárúr.

Er jetpegen shaxstı jınayatqa tartıw degende er jetpegen shaxsqa qarata fizikalıq zorlıqtı qollanıw yaki oǵan ruwxıy tásir kórsetiw, qorqıtıw, pul berip ózine qaratıw, aldaw, ósh alıw, qızǵanısh sezimlerin hám basqa unamsız niyetlerin qozǵaw, jınayat islewdi usınıw, uslangan zatlardı satıp alıw yamasa satıp beriwdi wáde qılıw, jınayattı

5. Mámleket hám huqıq tiykarları, 11 kl.

Tilenshilik etiw degende, er jetpegen shaxstı ózge shaxslardan pul, azıq-awqatlar, kiyim-kenshekler h.t.b. tilep, sorap alıwǵa tartıwdı túsiniw zárúr.

islew ornı hám usılları yaki jinayat izlerin jasırıw haqqında másláhátler beriw jolı menen onıń bir yaki birneshe jinayatlardıń isleniwinde qatnasıw niyetin qollap-quwatlawǵa qaratılǵan háreketler hám jinayat islewge iytermelew maqsetinde er jetpegen shaxslar menen spirtli ishimlikler ishiliwin túsiniw zárúr.

127-statya. Er jetpegen shaxstı jámiyetke qarsı is-háreketlerge tartıw

Er jetpegen shaxstı tilenshilikke, spirtli ishimlikler ishiwge, náshebentlik yamasa psixotrop bolmaǵan, biraq adamnıń aql-sanasına tásir etetuǵın dárilik zatlardı paydalanıwǵa tartıw, sonday háreketler ushın hákimshilik jaza qollanılǵannan keyin islengen bolsa, — eń kem aylıq is haqınıń júz esesinen eki júz esesine shekem muǵdarda járiyma yamasa úsh júz alpıs saatqa shekem májbúriy jámáátlik jumısları yaki eki jılǵa shekem miynetke dúzetiw jumısları yamasa bir jıldan úsh jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yaki úsh jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Er jetpegen shaxstı náshebentlik zatlar yamasa psixotrop zatlar paydalanıwǵa tartıw — úsh júz alpıs saattan tórt júz seksen saatqa shekem májbúriy jámáátlik jumısları yamasa úsh jıldan bes jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yaki úsh jıldan bes jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Er jetpegen shaxstı jinayat islewge tartıw, sonday-aq usı statyanıń ekinshi bóliminde názerde tutılǵan háreketler:

a) burın náshebentlik zatlar yamasa psixotrop zatlardı nızamsız aylanısqa shıǵarıw menen baylanıslı hárqanday jinayattı islegen shaxs tárepinen;

b) eki yamasa onnan artıq er jetpegen shaxsqa qarata;

v) oqıw orınlarında yamasa oqıwshılar, studentler oqıw-tárbiya, sport yaki jámáátlik ilajlar ótkeretuǵın basqa jerlerde isleniwi — bes jıldan on jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksi.

Atañnıń násiyatına sen etkil ámel,
 Júrerseń baxtiyar bolıp hár máhál.
 Anańdı, ákeńdi súyindir tamam,
 Bul hikmet jetkergey tilekke mudam.

Yusuf Xas Hajib

Jınayat tikkeley bilqastan islenedi, yaǵnıy ayıpker er jetpegen shaxstı jámiyetke qarsı is-háreketke tartıp atırǵanın biledi hám sonday bolıwın qáleydi. Sol waqıtta ayıpker jámiyetke qarsı is-háreketke tartılıp atırǵan shaxstıń er jetpegenligin bilgen jaǵdayda ǵana onı usı statya boyınsha jınayıy juwapkershilikke tartıw múmkin ekenligine itibar beriw kerek.

Bul jınayattıń subyekti 18 jasqa tolǵan hár qanday aqlı pútin shaxs bolıwı múmkin.

Jas baladan paydalanǵan halda jınayat islew JK 56-statyası «j» bándine muwapıq jazanı awırlastırıwshı halat dep esaplanadı hám jaza tayınlaw waqtında sud tárepinen itibarǵa alınadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı materiallıq jaqtan támiyinlewden bas tartıw túsiniǵi hám onı islegenlik ushın jınayıy juwapkershilik máselesi qanday boladı?
2. Er jetpegen yamasa miynetke jaramsız shaxslardı materiallıq jaqtan támiyinlew jınayatınan ata-ananı materiallıq jaqtan támiyinlewden bas tartıw jınayatınınıń parqı neden ibarat?
3. Er jetpegen shaxstı jámiyetke qarsı is-háreketlerge tartıw degende nelerdi túsindińiz?

13-§ Tınıshlıq hám qáwipsizlikke qarsı jinayatlar

Bilmeytuğın adam kóz jumıp ğaplet uyqısına batadı, áy kúshli márt, ğapılđa qalma, sergek bol.

**Yusuf Xas
Hajib**

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Tınıshlıq hám adamzattıń qáwipsizligine qarsı jinayatlar. Ózbekstan Respublikasına qarsı jinayatlar.
- Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq dúzimine qastıyanlıq etiwdiń huqıqıy aqıbetleri.

Tınıshlıq hám adamzattıń qáwipsizligine qarsı jinayatlar

Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksiniń VIII babı tınıshlıq hám adamzattıń qáwipsizligine qarsı jinayatlar, IX babı bolsa Ózbekstan Respublikasına qarsı jinayatlardıń urıstı propagandalaw, agressiya, urıstıń nızam hám úrdislerin buzıw, genocid sırt ellerdiń áskeriy xızmetine, qáwipsizlik, policiya áskeriy ádillik organları yamasa soğan uqsas basqa organlarına xızmetke kiriw, jollanıw, terrorizm, tayarlanıp atırğan yamasa islengen terrorshılıq háreketleri haqqındağı maǵlıwmatlar hám faktlerdi xabarlamaw, terrorshılıq iskerligin ámelge asırıw maqsetinde oqıwdan ótiw, shıǵıw yamasa háreketleniw, terrorizmdi qarjılandırıw, milliy, rasalıq, etnik yamasa diniy dushpanlıq qozǵawlar kiredi.

Bul jinayatlardıń obykti hárqanday mámleket rawajlanıwı hám turmıs iskerligin ámelge asırıwdıń shárti bolǵan tınıshlıq hám tınısh-tatıw jasaw, adamlardıń jasaw huqıqı bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasına qarsı jinayatlar

Ózbekstan Respublikasına qarsı jinayatlarğa mámleketke satqınlıq etiw, Ózbekstan Respublikası Prezidentine qastıyanlıq etiw, Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq dúzimine qastıyanlıq etiw, qoparıwshılıq, mámleket sırların áshkar etiw, mámleketlik sır yamasa áskeriy sır bolğan hújjetlerdi joq etiw sıyaqlılar kiredi.

Ózbekstan Respublikası Prezidentine qastıyanlıq etiw Jinayat kodeksiniń «Ózbekstan Respublikasına qarsı jinayatlar» babına kirgizilgenligi biykarğa emes, sebebi Ózbekstan Respublikası Prezidenti puqaralardıń huqıqları hám erkinliklerine, Konstituciya hám nızamlarğa ámel etiwiniń kepili bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń ómiri, salamathlıǵı, ar-namısı hám qádir-qımbatı bolıp tabıladı. Prezidenti kópshiliktiń aldında masqaralaw yamasa oǵan jala jabıw masqaralaw yaki jala qásiyetine iye bolğan háreketler islengen waqıttan baslap tamamlanğan jinayat dep esaplanadı.

Jinayat bilqastan islenedi. Jinayattıń motivi hám maqseti onıń kvalifikaciyası ushın áhmiyetli emes.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyalıq dúzimine qastıyanlıq etiw

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında «Konstituciyalıq dúzim» atamasınıń qollanıwı házirgi konstituciyalıq huqıq páninde berilgen bul terminnen kópshilik mámleketlerde keńnen qollanıwı kiyatırǵanlıǵı menen túsindiriledi.

Konstituciyalıq dúzimdi sıpatlawda mámlekettiń ekonomikalıq jaǵdayı, jámiyet aǵzalarınıń tur-

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen súwretlerdegi adamlardıń ómiri hám iskerligi tınıshlıq qawıpsızligine qarsı jinayatlardıń obykti bola alama?

Jaqsı islerdiń jáne bir abzallığı sonda, ol kewildi kótermeleydi hám onı jánede qayırılı islerdi islewge iytermeleydi.
Jan Jak Russo

mıs tárzi hám sociallıq jaǵdayı, bar bolǵan milliy dástúrler hám úrp-ádetler mazmunı, mámleket hákimiyatınıń mánisi, basqarıw forması hám usılları, insan huqıq hám erkinliklerine bolǵan qatnası, puqaralıq institutlarınıń rawajlanıw dárejesi, xalıqtıń siyasiy-huqıqıy sanası hám pikirlewi, sonday-aq insan kámili sıyaqlı bir qatar faktorlar xızmet etedi.

Konstituciyalıq dúzim mazmunı jaǵınan konstituciya belgilengen normalardıń tábiyatına sáykes kelip, olardıń ámelde bolıwı konstituciyalıq dúzimniń turaqlılıǵın támiyinleydi.

Konstituciyalıq normalar tiykarında konstituciyalıq dúzim qorǵaladı, yaǵnıy nızamlar arqalı bekkemlep qoyılǵan jámiyetlik turmısqa tiyisli barlıq jámiyetlik qatnasıqlar úziksiz dawam etedi.

Konstituciyalıq dúzimniń huqıqıy kepili bolıp konstituciya hám nızamlardıń ústemligi, olarda insan huqıq hám erkinliginiń eń joqarı qadiriya

159-statya. Ózbekstan Respublikasınıń konstituciyalıq dúzimine qastıyanlıq etiw

Ózbekstan Respublikasınıń ámeldegi mámleketlik dúzimin Konstituciyaǵa qayshı túrde ózgeritiwge, hákimiyattı basıp alıwǵa yamasa nızamlı túrde saylap qoyılǵan yamasa tayınlangan hákimiyat wákıllerin hákimiyattan shetletiwge yaki Ózbekstan Respublikası aymaqlıq pütünligin Konstituciyaǵa qayshı túrde buzıwǵa ashıqtan-ashıq shaqırıw, sonday-aq bunday mazmundaǵı materiallardı tarqatıw maqsetinde tayarlaw, saqlaw yamasa tarqatıw —

eń kem aylıq is haqınıń altı jüz esesine shekem muǵdarda járiyama yamasa eki jıldan bes jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yaki bes jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı...

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksi

sıpatında bekkemleniwi, xalıq aralıq huqıqtıń ulıw-
ma moyınlağan normalardıń tńn alınıwı, sıyaqlı
qaǵıydalar búgingi kúnde konsitucionalizmniń
tiykarı sıpatında qaralmaқта.

Konstituciyalıq dúzimge qaratılğan jinayıy
háreketler konstituciyalıq normalar tiykarında
konstituciyalıq dúzim qorǵaladı, yaǵnıy nızamlar
arqalı bekkemlep qoyılğan jámiyet turmısına
tiyisli barlıq jámiyetlik qatnasıqlar bolıp tabıladı.

Jınayat bilqastan islenedi. Jınayattı islewden
maqset Ózbekstan Respublikasınıń bar bolğan
konstituciyalıq dúzimin ózgeriw bolıp tabıladı.
Jınayat motivleri túrlishe bolıwı múmkin, yaǵnıy
bar bolğan konstituciyalıq dúzimge, nızamlı say-
lap qoyılğan mámleketlik ğayratkerlerge jek
kóriwshilik penen qaraw h.t.b. Bul háreketler sırt
el mámleketiniń tapsırmasına muwapıq islengen
jaǵdayda, ayıpker mámleketke satqınlıq etkeni
ushın da juwapker boladı.

Jaqsılar ju-
wapkershilikli
túrde jumıs
islewi ushın
nızamǵa mıtáj
bolmaydı. Ja-
manlar nızam-
dı buzıw ushın
jol tabadı.

Aflatun

159-statya. Ózbekstan Respublikasınıń konstituciyalıq dúzi- mine qastıyanlıq etiw

...Hákimiyat konstituciyalıq organlarınıń nızamlı iskerligine
tosqınlıq etiw yamasa olardı Konstituciyada názerde tutılmağan
parallel hákimiyat dúzilmeleri menen almastırıwǵa qaratılğan
zorlıq háreketleri, sonday-aq, mámleket hákimiyatı wákilligi or-
ganlarınıń Ózbekstan Konstituciyasında názerde tutılmağan tár-
tıpte dúzilgen hákimiyat dúzilmelerin tarqatıp jiberiw haqqındaǵı
qararların belgilengen múddette orınlamaw — eń kem aylıq is
haqınıń eki jüz esesinen altı jüz esesine shekem muǵdarda járiy-
ma yamasa úsh jıldan bes jılǵa shekem azatlıqtı sheklew yaki úsh
jıldan bes jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı...

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksi

Til biriktiriv — eki yamasa onnan artıq shaxslardıń hákimiyattı basıp alıw yamasa konstituciyalıq dúzimdi awdarıp taslawǵa qaratilǵan jinayıy háreketi islew ushın óz kúshlerin biriktiriwge kelisiwi.

Hákimiyattı basıp alıw yamasa Ózbekstan Respublikasınıń konstituciyalıq dúzimin awdarıp taslaw ushın jinayıy topar dúzilgen waqıttan baslap, jinayıy maqsetke erisiwge qaratilǵan háreket islengen yaki islenbegenine qaramastan, til biriktiriv tamamlanǵan jinayat dep esaplanadı. Berilgen statyada mámleket ushın qáwipli aqibetler kelip shıǵıwın boldırmaw, yaǵnıy hákimiyattı basıp alıw yamasa konstituciyalıq dúzimdi awdarıp taslawdıń aldın alıw maqsetinde til biriktiriv haqqında hákimiyat organlarına qálegen túrde xabar beriw marapatlanadı.

Satqınlıq, qoparıwshılıq, mámleket sırların áshkar etiw, mámleketlik sır yaki áskeriy sır esaplanǵan hújjetlerdi joq etiw sıyaqlı jinayatlar da elimizdiń konstituciyalıq dúzimine qarsı jinayatlar qatarına kiredi.

159-statya Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq dúzimine qastıyanlıq etiw

...Bul statyanıń birinshi yamasa ekinshi bóliminde názerde tutılǵan qılmıslar:

a) tákirar yamasa qáwipli recidivist tárepinen;

b) uyımlasqan topar tárepinen yamasa anıq máplerin gózlegen halda islengen bolsa, —

bes jıldan on jılǵa shekem azatlıqtan ayırıw menen jazalanadı.

Hákimiyattı basıp alıw yamasa Ózbekstan Respublikası Konstituciyalıq dúzimin awdarıp taslaw maqsetinde til biriktiriv —

til biriktiriv haqqında hákimiyat organlarına ıqtıyarlı túrde xabar bergen shaxs, sonıń menen birge, kórilgen ilajlar nátiyjesinde til biriktiriwdiń aldın alınǵan bolsa, jazadan azat etiledi.

Ózbekstan Respublikası Jinayat kodeksi

«Bunday xalıqtı jeńip bolmaydı»

Frans Kafka:

— Qanday kitap oqıp atırsań?

— «Tashkent — nan qalası»...

— Ájayıp kitap. Jaqında men onı bir aqshamda oqıp shıqtım.

— Menińshe, bul kitap kórkem-óner shıǵarmasına qaraǵanda kóbirek hújjetke uqsaydı.

— Hárqanday haqıyqıy kórkem-óner — hújjet, gúwaliq. Bunday balaları bar xalıqtı, tap usı kitaptaǵıday, jeńip bolmaydı.

— Biraq gáp, hárqalay, sonda bolmasa kerek.

— Kerisinshe! Materiyanıń kórinisi atomdaǵı elektronlar sanı menen belgilenedi. Adamlardıń sanası sanawlı adamlardıń sanalılıǵına baylanıslı.

*Chexiyalı muzıkashı hám ádebiyatshı Gustav Yanouxtıń
«Kafka menen sáwbet» inen tańlangan ayırım úzindi.*

Soraw hám tapsırmalar

1. Joqarıda berilgen teksttegi «Bunday balaları bar xalıqtı, tap usı kitaptaǵıday, jeńip bolmaydı» qatarın túsindirip kóriń. Pikirińizdi keńpeyllik, insanıyılıq mehri dáryalıq sıyaqlı túsinikler arqalı túsindiriyń.
2. Mámleketke qıyanet etiw nelerde ańlatıladı?
3. Konstituciyalıq dúzimge qastıyanlıq etiw degende neni túsindińiz?
4. Tınıshlıqtı saqlawda siziń qanday úlesińiz bar?
5. Ózbekstan Respublikasına qarsı jınayatlar degende neni túsindińiz? Jınayat ushın qanday jaza belgilengen?
6. Tınıshlıq hám insanıyatqa qarsı jınayatlar qalay islenedi?

14-§ **Ekonomika tarawındaǵı jinayatlar**

Mülk – huqıq subyekti tárepinen óz mülkine iyelik etiw, onnan paydalanıw huqıqların tolıq jıyındısı.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

- Ózgelerdiń mülkin talan-taraj etiw. Jalǵan isbilermenlik.
- Salıqlar yamasa basqa májbúriy tólemlerdi tólewden bas tartıw.
- Elektr, ıssılıq energiyası, gaz, suw támiyatınan paydalanıw qaǵıydaların buzıw.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında bazar qatnasıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan Ózbekstan ekonomikasınıń negizin túrli formadaǵı mülk qurawı hám mámleket tutınıwshılardıń huqıqı ústinligin esapqa alıp, ekonomikalıq iskerlik, isbilermenlik hám miynet etiw erkinligin, barlıq mülk formalarınıń teń huqıqlıǵın hám huqıqıy jaqtan teń qorǵalıwına kepillik beriliwi ayrıqsha belgilep ótilgen. Sonıń menen birge jeke mülk basqa mülk formaları sıyaqlı qol qatılmaydı hám mámleket qorǵawında dep belgilep qoyılǵan.

Dóretiwshilik jumıs

1. *Elimiz ekonomikasınıń negizin túrli formalardaǵı mülk quraydı. Mülkke qol qatılmaydı hám ol mámleket tárepinen qorǵaladı, oǵan islengen hárqanday qastıyanlıq nızamǵa qayshı dep esaplanadı. Bul qaǵıyda Ózbekstan Respublikası qaysı statyasında belgilengenligin anıqlań.*
2. Ózbekstan Respublikası jinayat kodeksiniń X, XI, XII, XIII, XIII¹ bapların dıqqat penen oqıń. Bapta berilgen ekonomika tarawına tiyisli jinayatlardı ayırıń.

1. «Mülkke qol qatılmaydı hám ol mámleket tárepinen qorǵaladı, oǵan islengen hárqanday qastıyanlıq nızamǵa qayshı dep esaplanadı». Bul qatardı túsindirip kóriń.
2. Berilgen súwretlerdi dıqqat penen baqlap, mülk formaların ajiratiń. Olardan qaysıları shaxslarǵa tiyisli bolıwı múmkin? Qaysıları mámlekettiki bolıwı múmkin?
3. Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 7-statyasında berilgen qaǵıydaǵa tiykarlanıp, bul mülklerdiń qaysıların xalıq mülki dewge boladı? Pikirińizdi dálilleń.

Demek ózgeniń mülkine qastıyanlıq etiw nızam sheńberinde juwapkershilikke tartıwǵa tiykar bolıwı múmkin.

Ekonomika tarawındaǵı jınayatlarǵa ózgerdiń mülkin talan-taraj etiw, ózgerdiń mülkin talan-taraj etiw menen baylanıslı bolmaǵan jınayatlar, ekonomika tiykarlarına qarsı jınayatlar, xojalıq jumısı tarawındaǵı jınayatlar, isbilermenlik xızmetine tosqınlıq etiw, nızamǵa qayshı túrde aralasıw menen baylanıslı jınayatlar hám de xojalıq júrgiziwshi subyektlardiń huqıqların hám nızamlı máplerine qastıyanlıq etetuǵın basqa jınayatlar kiredi.

Ózgerdiń mülkin talan-taraj etiw. Talan-taraj etiw — bul birewdiń mülkin óziniń yamasa basqa shaxslardıń paydası ushın, mülk iyesine yamasa usı mülktiń basqa iyesine zıyan keltirip, nızamǵa qayshı hám haqı tólemey óndiriw bolıp tabıladı.

Obyektiv tárepten talan-taraj etiw ózgeniń mülkin nızamǵa qayshı túrde, biypul ózi yaki basqa shaxstıń paydası ushın alıwda kórinedi.

Qanaat — ha-
ram menen
hadallıqtıń
shegarasın belgi-
leytuǵın hújdan
qazısı.

Hikmet

**Talan-taraj
etiwdiń jasırın-
lıǵı** degende,
jınayat mal-múlk
iyesi yamasa
mal-múlk ise-
nip tapsırılǵan
yaki iqtıyarında
turgan shaxsqa
sezdirmesten
yaki múlk
iyesi yamasa
mal-múlktiń
talan-taraj etili-
winen mápdar
bolmaǵan basqa
shaxslar joq
waqtında isleni-
wi túsiniledi.

Ózbekstan Respublikası jınayat haqqına-
ǵı nızamlar talan-taraj etiw menen baylanıslı
jınayatlardıń juwapkershilikti belgilewde ol qaysı
usılda islengenligine qarap ajratıladı. Mısalı,
basqınshılıq, tawlamashılıq, tilenshilik, ózlestiriw
yamasa rastrata jolı menen talan-taraj etiw, aldaw-
shılıq urlıq. Hárqanday talan-taraj etiwdiń zárúr
belgisi onıń huqıqqa qayshı keliwi bolıp tabıladı.

Ózgeniń mülkin talan-taraj etiwdiń ta-
mamlanǵan waqtı talan-taraj etiwdiń formasına
baylanıslı boladı.

Talan-taraj etiw subyektiv tárepten tikkeley
qastıyanlıq penen islenedi. Motivi — nápsiqawlıq.

Talan-taraj etiwdiń subyektiv qatnasqa uqıpsız
hám de nızamda kórsetilgen jasqa tolǵan hárqan-
day shaxs esaplanadı.

Basqınshılıqtıń júdá jámiyetlik qáwipliligi,
dáslep, sol menen baylanıslı, bul jınayat islen-
gende jábirleniwshilerdiń ómiri yamasa den-
sawlıǵına da zıyan jetkeriledi yamasa bunday
zıyan jetkeriliwi ushın real qáwip kelip shıǵadı
hám ózgeniń mal-mülki iyelep alınadı.

Obyektiv tárepten basqınshılıq ózgeniń
mal-mülkin talan-taraj etiw maqsetinde usı mülk-
tiń iyeleniwine qarsılıq kórsetken shaxstıń ómiri
yamasa densawlıǵı ushın qáwipli bolǵan fizikalıq
zorlıq isletiw yamasa sonday zorlıq isletiw menen
qorqıtıp hújim etiwde kórinedi. Basqınshılıqtıń
obyektiv ózgeniń mal-mülki, puqaralardıń ómiri
hám densawlıǵı bolıp esaplanadı.

Tawlamashılıq mülkke qarsı gárezli jınayat-
lardan biri bolıp esaplanadı. Tawlamashılıqtıń já-
miyetlik qáwiplilik qásiyeti onıń tek mülkshilik-
ke emes, al mülkshilik mápleriniń erkin forması
sıpatında kóriniwshi basqa (májbúriyat júklew-

shi, miyras bolıp ótiwshi, úy-jay sıyaqlı) mülkiy qatnasıqlarğa da qastıyanlıq etiwinen ibarat.

Obyektiv tárepten tawlamashılıq ayıpkerdiń mülk iyesinen bile tura, nızamsız túrde ózine yamasa ol kórsetken shaxslarğa belgili bir mülkti, mülkke bolğan huqıqtı tapsırıwdı, mülkiy mápler beriwdi yamasa olardıń paydasına belgili bir mülkiy kórinistegi háreketler islewdi talap etiwde kórinedi.

Talansılıqtıń jámiyetlik qáwipliligi sonnan ibarat, bunda jınayatshı mülkke hújim ashıqtan-ashıq, sonıń menen birge ornatılğan tártipti, huqıqıy hám ádep-ikramlılıq qağıydaların hám jámiyet qadiriyatların mensinbeslik penen ámelge asırıladı.

Obyektiv tárepten talansılıq ózgeniń mülkin áshkara talan-taraj etiwde kórinedi.

Ózgeniń mülkin jasırın túrde talan-taraj etiw yamasa urlıq ekonomika tarawındağı eń keń tarqalğan jınayatlardan biri.

Obyektiv tárepten urlıq ózgeniń mülkin jasırın túrde talan-taraj etiwde kórinedi.

Jalğan isbilermenlikke ustavında kórsetilgen xızmetti ámelge asırıw maqsetin gózlemesten ssudalar, kreditler alıw, paydanı (dámamattı) salıqlardan azat etiw (salıqlardı kemeytiw) yamasa basqasha mülkiy máp kóriw maqsetinde kárxanalar hám basqa isbilermenlik shólkemlerin dúziw kiredi.

Ózgeniń mülki degende, ayıpkerge nızamlı túrde tiyisli bolmağan mülk túsiniledi.

Huqıqqa qılapılıq (nızamsızlıq) — iyelik etip atırğan mülkke qarata heshqanday huqıqı bolmağan ayıpker shaxs tárepinen usı mülktiń iyelik etiliwi bolıp tabıladı.

Dóretiwshilik jumıs

Ózgeniń mülkin taraj-taraj etiw, basqınshılıq, tawlamashılıq, talawshılıq, urlıq jınayatlarınıń jámiyetlik qáwiplilik dárejesin anıqlap kóriń. Bunda Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksiniń 15-statyası qağıydalarına múrájáát etiń.

Nápsiqawlıq talan-taraj etiwdiń zárúr belgisi.

Nápsiqawlıq

— bul ózi ushın yamasa basqa shaxslar ushın materiallıq payda óndiriw

Insannıń eń úlken dushpanı — bul onıń nápsi.

Hikmet

Dóretiwshilik jumıs

Ózbekstan Respublikasınıń Salıq kodeksinen elimiz aymağında qanday ulıwma mámleketlik salıqlar, jergilikli ornatılğan salıqlar hám jıyımlar barlıgın anıqlań.

Jalğan isbilermenlik jınayatı da tikkeley qastıyanlıq penen islenedi. Bul jınayat xojalıq jür-giziwshi subyekttiń óz minnetlemelerin ekonomikalıq jaqtan orınlay almawı haqqında bile turıp, haqıyqatqa tuwrı kelmeytuğın dağaza beriwı kreditorlarǵa kóp muǵdarda zıyan jetkeriliwinde kórinedi.

Salıqlar yamasa basqa májbúriy tólemlerdi tólewden bas tartıw jınayatı payda (dáramat) yaki salıq salınatuğın basqa obyektlerdi bilqastan jasırıwda, kemeytip kórsetiwde, sonday-aq mámleket tárepinen belgilengen salıqlardı yamasa basqa májbúriy tólemlerdi tólewden bilqastan bas tartıwda kórinedi. Jınayat tikkeley qastıyanlıq penen islenedi.

Elektr, ıssılıq, gaz yamasa suw támiynatınan paydalanıw tártiplerin buzıw jınayatı ulıwma paydalanıwdaǵı elektr, ıssılıq, gaz yaki suw támiynatı tarmaqlarına óz basımshalıq penen jalǵanıw yamasa elektr, ıssılıq energiyası, tábiyiy gaz, suwıq yaki ıssı suwdı esapqa alıw ásbaplarına, atap aytqanda olardıń plombalarına bilqastan zıyan jetkiziw, olardıń kórsetkishlerin ózgeritiw maqsetinde sırttan aralasıwda kórinedi. Jınayat tikkeley qastıyanlıq penen islenedi.

Dóretiwshilik jumıs

Teksti oqıń hám talqılań hám pikirinizdi bildiriń.

1. A. isimli shaxs elektr esaplağıshıtı izge qaytarıp qoydı.
2. G. isimli shaxs kósheniń basınan ótip turǵan gaz trubasına jasırınsha jalǵanıp, ıssıxanasın (teplica) ısıtıp basladı.

Dóretiwshilik jumıs

1. Tekstti oqıń hám pikirńizdi bildiriń.
2. Tekstke tema qoyıń.
3. Siz gúrrińdegi qatnasıwshılardıń ornında bolǵanıńızda qanday jol tutar edińiz?
4. Mektebińızde biykarǵa janıp turǵan elektr energiyasın yamasa ishimlik suwın hesh óshirip kórgenbisiz?

Samarqandqa xızmet saparı menen jolǵa shıqtıq. Aydawshı mashınanı 100—120km/saat tezlikte aydap basladı. Arqa orınlıqta otırǵan, shaması 60 jastı qaralap qalǵan ata: «Balam, mashınanıń tezligin asırıwıńız shárt emes, Samarqand hesh jaqqa ketpeydi, ornında tura beredi» dedi. Mashına aydawshısı bolsa atanıń gápinen narazı bolǵanday bir qarap qoydı da, tezlikti páseytti.

Jolda awqatlanıw ushın toqtadıq. Shayxanaǵa kiriwde qolımızdı juwdıq, biraq qol juwǵıstıń tawlaǵıshı nasaz bolǵanlıqtan suwdı toqtata almadıq. Birge kelgen jolawshımız tawlaǵıstı ońlawǵa kirisip ketti. Biz jeńil-jelpi awqatlanıwǵa úlgergenimizde sol, ata suwdıń tawlaǵıshın ońlaw menen áwere edi. Hámme mashınaǵa barıp otırdı, biraq ata ele tawlaǵıstı ońlawdan bosamas edi. Aydawshınıń shıdamı tawsılıp, júkxanadan álleqanday temir-terseklerdi alıp, atanıń aldına bardı. Biz de ol adamǵa járdem beriw ushın iqtıyarsız mashınadan tústik. Aqırı, qol juwǵıstıń tawlaǵıshı ońlandı. Atanıń kewli tolǵan pishinde: «Mine endi suw ıstırap bolmaydı» , dep küleshıray menen bizge qaradı. Biz jáne joldı dawam ettik.

Tábiyiy gaz hám elektr energiyası áhmiyetli materiallıq texnika resurslarınıń strategiyalıq túrleri bolıp esaplanadı.

Ulıwma paydalanıwdaǵı elektr ıssılıq, gaz yaki suw támiynatı tarmaqlarına óz basımshalıq penen, nızamda ornatılǵan tártip tiykarında wákillikli organıń ruqsatsız jalǵanıw jámiyetlik qáwipli esaplanadı.

1. Berilgen jaǵdaylardı analizleń. Olardıń uqsas hám ózine tán táreplerin anıqlań.
2. Berilgen jaǵdaydaǵı jınayatlardıń belgilerin, obyektin hám subyektin, obyektiv hám subyektiv táreplerin anıqlań.
3. Bul waqıyalardıń jámiyettiń rawajlanıwına qanday tásiiri bar? Olardıń aldın alıw múmkinbe edi?

A) Denaw rayonınıń «Ullı jipek jolı» máhállesinde jasawshı A.S. arza menen huqıqtı qorǵaw organlarına múrjáát etip, kolledj oqıtıwshısı J.M. onı 2000 AQSh dollari esesine Rossiyadaǵı universitetlerdiń birine oqıwǵa kirgizip qoyıwdı wáde bergenin aytadı.

B) Termiz qalası IIB náwbetshilik bólimine qaladaǵı bazarlardıń birinde jaylasqan sawda dúkanına biytanı bir qız kelip, ózin qarıydarday tutup, onı hesh kim ańlıp turmaǵanına isenim payda etkenen soń, dúkan tekshesinde turǵan 295000 swmlıq 3 dana hayallar kóylegin urlap ketkeni haqqında xabar kelip tústi.

D) Tünde saat tórt yarımshamasında Fergana wálayatınıń Qushtepa rayonında úsh námálim shaxs júzlerine nıqap kiygen hám pıshaq penen qurallanǵan halda, Yangıarıq MPJ aymaǵındaǵı úylerdiń birine diywal arqalı órmelep túsip, úydiń iyesi F.I. hám onıń ómirlik joldası S.I.lar uyqılap jatqan ójirege bastırıp kiredi.

Úy iyeleri oyanıp ketkende F.I.di urıp, dene jaraqatın jetkeredi. S.I. hám usı úyde birge jasawshı qızı M.I.diń ayaq-qolların arqan menen baylap, úydegi sandıqtıń ishinen 10 mln. swm pul hám 1,5 mln AQSh dollarlıq túrli zergerlik buyımların alıp ketedi.

Derek: Ózbekstan Respublikası IIM Baspasóz xızmeti

15-§ Basqarıw tártibine qarsı jinayatlar

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Korrupciya hám onıń belgileri.
- Korrupciyağa alıp keletuǵın jaǵdaylar: para alıw hám beriw, para alıw hám beriwde dáldálshılıq etiw.

Tiykargı Nızamımız konstituciyalıq dúzim tiykarların bekkemlegen halda Ózbekstan Respublikasında mámleket hákimiyatı Prezident, Oliy Majlis, Ministrler Kabineti hám respublika sudları tárepinen ámelge asırılıwın belgilep bergен. Mámleket hákimiyatınıń joqarǵı organları bolsa orınlardaǵı hákimiyat organların qalıptestiredi.

Ózbekstanda mámleket hákimiyatı hákimiyatıń nızam shıǵarıwshı, atqarıwshı hám sud tarawların bólingen halda ámelge asırıladı.

Mámleket hákimiyatı organlarınıń lawazımlı shaxslarınan tısqarı mülkshilik formasına qaramastan kárxana, mekeme hám shólkemlerde óz jumısın ámelge asırıwshı lawazımlı shaxslardıń is-háreketleri de jinayatlastırıladı.

Kárxana, mekeme hám shólkemlerdegi lawazımlı shaxslardıń iskerligi basqarıw funkciyası berip qoyılǵan ishki organlar sheńberinde de alıp barıladı.

Hákimiyat yamasa lawazım wákilligin paydalanıw jinayatınıń obykti mámleketlik hákimiyat, basqarıw hám jergilikli ózin-ózi basqarıw

Hákimiyat

degende málim bir usıllar — kúsh-jiger, abıray, huqıq, májbúrlew, siyasiy húkimranlıq, mámleketlik organlar sisteması arqalı adamlar xızmetine, minez-qulqına tásir etiw qábiliyeti hám imkaniyatı túsiniledi.

Hákimiýatti yamasa lawazım wákilliginen paydalanıw, yaǵnıy mámleketlik organ, mámleket qatnasındaǵı shólkem yamasa puqaralardıń óz-in-ózi basqarıw organı lawazımlı shaxsınıń óz lawazım wákilliklerinen bilqastan paydalanıwı puqaralardıń huqıqlarına yamasa nızam menen qorǵalatuǵın máplerine yaki mámleket yamasa jámáátlik máplerge zıyan keltiriw bolıp tabıladı.

uyımlarınıń normal xızmet kórsetiwi támiyinleytuǵın jámiyetlik qatnasıqlar, puqaralardıń huqıqları hám nızamlı mápleri bolıp esaplanadı.

Jınayat obyektiv tárepten tómendegi úsh tiykarǵı belgiden turadı:

- shaxstıń óz lawazım wákilliginen paydalanıwı kórinisindegi qılmıs;
- puqaralardıń huqıqları yamasa nızam menen qorǵalatuǵın máplerine yaki mámleket yamasa jámáátlik máplerge kóp muǵdar-da zıyan yaki júdá kóp zıyan jetkeriw formasındaǵı jınayıy aqıbetler;
- qılmıs hám de kelip shıqqan jınayıy aqıbetler arasında sebepli baylanıstıń bolıwı.

Lawazımlı shaxstıń óz lawazım wákilliginen paydalanıwı eki formada:

- hákimiýat wákilliginen;
- lawazım wákilliginen paydalanıw formalarında kórinedi.

Hákimiýat yamasa lawazım wákilliginen paydalanıwdıń subyektiv tárepi bilqastan isleniwi menen sıpatlanadı.

Jınayat motivleri qılmıstıń huqıqıy bahalanıwına hám jınayıy juwapkershilikke óz tásirin kórsetpeydi.

Lawazımlı shaxstıń lawazım dárejesinen kelip shıqqan hám bul shaxstıń iyelegen lawazım wákilligine berilgen huqıq hám minnetlemelerdi ámelge asırıw menen baylanıslı, biraq óz mazmunı jaǵınan tiyisli organnıń xızmet alıp barıwınan gózlangen maqset hám wazıypalargá qayshı keliwshi háreketlerin lawazım wákilliginen paydalanıw dep sıpatlanadı.

Korruptsiya — bul jámiyetti túrli jollar menen iskenjege alatuǵın qorqınıshlı illet. Ol demokratiya hám huqıq ústemligi negizlerine zıyan jetkeredi, insan huqıqlarınıń buzılıwına alıp keledi, bazarlar xızmetine tosqınlıq etedi, jasaw sapasın jamanlastıradı hám adamlar qáwipsizligine qáwip salatuǵın uyımasqan jinayatshılıq, terrorism hám basqa hádiyseler tamır urıp, gúllewi ushın jaǵday jaratıp beredi.

Birlesken Milletler Shólkeminiń Korruptsiyaǵa qarsı Konvenciyası kirisiw bóliminen Nyu-York, 2004 jil

Para alıw, yaǵnıy mámleketlik organ, mámleket qatnaslarındaqı shólkem yaki puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organı lawazımlı shaxsınıń óz xızmet dárejesinen paydalanǵan halda islewi tiyis yamasa múmkin bolǵan málim bir háreketke para berip atırǵan shaxstıń máplerin gózlep orınlawı yamasa orınlamawı esesine jeke ózi yamasa dáldálshı arqalı nızamǵa qayshı ekenligin bile turıp, materiallıq baylıqlar alıwı yaki mülkiy mápdar bolıwında kórinedi.

Jınayat tikkeley qastıyanlıq penen islenedi. Korruptsiya — hákimiyat hám basqarıw tiykarların jemiretuǵın, onıń xalıq aldındaǵı abırayına zıyan jetkeretuǵın, puqaralardıń nızamlı huqıq hám máplerine tásir etetuǵın qáwipli jinayıy hádiyseniń salıstırmalı kóp tarqalǵan hám ózine tán qubılısı bolıp esaplanadı.

Jınayat obykti — mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları xızmetiniń ornatılǵan tártibi.

Nızam sholıw jasalıp atırǵan jinayat predmetin lawazımlı shaxstıń óz xızmet dárejesinen

Lawazımlı shaxstıń óz lawazım dárejesinen puqaralar, jámiyet hám máplerine qarsı bilqastan paydalanıwın hákimiyat wákilliginen paydalanıw dep ataladı.

Mámleketlik hákimiyat organlarınıń normal xızmetin buzıw arqalı shaxs mámleket hákimiyatına kúsh kórs etkenden esaplanadı.

Para tek naħaq hám zalımlarǵa járdem beriwshı dur.

**Mahmud
Zamaxshariy**

Lawazımlı shaxstıń lawazım dárejesinen kelip shıqqan hám bul shaxs iyelegen lawazımı wákilligine berilgen huqıq hám minnetlemelerdi ámelge asırıw menen baylanıslı, biraq óz mazmunı boyınsha tiyisli organniń xızmet alıp barıwınan gózlangen maqset hám wazıypalardı qayshı keliwshi háreketlerin lawazım wákilliginen paydalanıw dep sıpatlanadı.

Para ońlanıp ketken islerdi buzadı, pitken islerdi wayran etedi.

**Yusuf Xas
Hajib**

paydalangan halda islewi tiyis yamasa múmkin bolgan málim bir hárekette para berip atirgan shaxstın máplerin gózlep orınlawı yamasa orınlamawı esesine jeke ózi yamasa dáldálshi arqalı nızamğa qayshı ekenligin bile turıp, materiallıq baylıqlar alıwı yaqi múlkiy payda kóriw túsiniletuǵın «para» ataması menen belgileydi.

Hár qanday materiallıq baylıqlar: pul, sırt el valyutası, qımbat bahalı buyımlar, qımbat bahalı qaǵazlar, azıq-awqat yamasa sanaat ónimleri hám basqalar para predmeti bolıwı múmkin.

Para alıwdıń subyektiv tárepi — tikkeley qastıyanlıq: ayıpker (para alıwshı) materiallıq baylıqlar yamasa múlkiy payda oǵan óziniń xızmet dárejesinen kelip shıǵıp, para beriwshi mápinde qandayda bir háreketi islew yaqi islemew ushın para sıpatında berilip atirganların ańlaydı hám bunı qáleydi.

Para beriw jinayattıń obykti hám predmeti — para beriw — para alıw jinayadı quramı belgileri menen birdey. Jinayat obyektiv tárepten lawazımlı shaxsqa tikkeley yamasa dáldálshi arqalı para beriwde kórinedi. Para beriw, lawazımlı shaxstın óz xızmet dárejesinen paydalangan halda islewi tiyis yamasa múmkin bolgan málim bir háreketi para bergен shaxstın mápin gózlep orınlawı yamasa onıń múlkiy mápdar etiliwinde kórinedi.

«Jalǵan dáldálshi», yaǵnıy lawazımlı shaxsqa beriw zárúrligin sıltawlap, qandayda bir adamnan para alǵan, biraq aldaw jolı menen onı ózlestirgen shaxs aldawshılıq ushın juwapkershilikke tartıladı. Para bergен shaxstın háreketleri para beriwge qastıyanlıq sıpatında kvalifikaciyalanadı.

Para beriw arqalı háreket yamasa hárketsizlikke erisiw ushın basqa shaxsqa para usınǵan shaxs

para beriwshi sıpatında juwapkershilikke tartıladı. Para ornına málim bir háreketlerdi orınlawğa kelisken shaxs hám paranı tapsırğan shaxs para beriwde qatnasıwshılar sıpatında juwapkershilikke tartıladı.

Para alıwshı hám beriwshiden parıqlı túrde, dáldálshı materiallıq baylıqlar hám basqalar esesine óz mápleri jolında lawazımlı shaxs penen bir háreketi orınlaw yamasa orınlamaw ushın háreket etpeydi, al tek ǵana para alıwshınıń kórsetpesi menen para predmetin tuwrıdan-tuwrı bereydi. Para alıw-beriwdi shólkemlestiriwshı shaxs, dáldálshılıq yamasa járdemshilik etip, bir waqıttıń ózinde dáldálshılıq etse, para bergen yamasa alǵanlıqta qatnasıwshılıq etkeni ushın juwapkershilikke tartıladı.

Subyektiv tárepten jınayat tikkeley qastıyanlıq penen islenedi. Ayıpker onıń háreketleri para alıw-beriw haqqındaǵı kelisimge erisiw, para alıwshı hám beriwshiniń tapsırması menen para beriwge qaratılǵanlıǵın biledi hám de qáleydi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Lawazımlı shaxstıń óz wákilliklerinen nızamǵa qayshı túrde paydalanıwı qanday háreketlerde kórinedi?
2. Hákimiyat yamasa lawazım wákilliginen paydalanıw menen lawazım wákilliginen paydalanıw jolı menen ózlestiriw yamasa rastrata jolı menen talan-taraj etiw jınayat arasında qanday ayırmashılıqlar bar?
3. Para beriw hám para alıwdıń qanday ulıwma tárepleri bar?
4. Para beriwdiń xızmetkerdi para berip qaratıp alıwdan parqı nede?

Para – para beriwshi máplerinde málim bir háreketler islew berilgen nızamsız sıyılıq bolıp esaplanadı.

Lawazımlı shaxs tárepinen óz lawazım dárejesinen paydalanıw degende tek lawazımlı shaxs wákilligine kiretuǵın háreketlerdi islew emes, al para beriwshi máplerinde basqa lawazımlı shaxslarǵa tásir etiw arqalı olardıń wákilliklerinen paydalanǵan halda málim bir háreketler islew de túsiniledi.

16-§ Jámáát qáwipsizligine qarsı jınayatlar

Miynetti qorǵaw qaǵıydaların buzıw texnika qáwipsizligi, sanaat sanitariyası yamasa miynetti qorǵawdıń basqa qaǵıydaların ámel etiliwi ushın juwapker bolǵan shaxs tárepinen buzılıwı túsiniledi.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Miynetti qorǵaw tártip-qaǵıydaların buzıw.
- Sanitariyaǵa tiyisli nızam hújjetlerin yamasa epidemiyaga qarsı gúresiw tártip-qaǵıydaların buzıw.
- Órt qáwipsizligi tártip-qaǵıydaların buzıw.

Miynetti qorǵaw tártip-qaǵıydaların buzıw

Bul jınayattıń obykti, múlkshilik formasına qaramastan, kárxana, mekeme, shólkemlerde islep atırǵan shaxslardıń miynet sharayatların tártipke salıwshı jámiyetlik qatnasıqlar bolıp esaplanadı.

Kárxanalar, mekemeler, shólkemlerde tek turaqlı islep atırǵan shaxslar emes, al waqtınsha islep atırǵan shaxslar da jábirleniwshı bolıwı múmkin.

Jınayat obyektiv tárepten ortasha yamasa awır dene jaraqatınıń jetkeriliwine sebep bolǵan:

- texnika qáwipsizligi;
- sanaat sanitariyası;
- miynetti qorǵawshı basqa tártip-qaǵıydaların buzılıwınan ibarat.

Hárbir shaxs miynet etiw, erkin kásip tańlaw, ádil miynet sharayatlarında islew hám nızamda kórsetilgen tártipte jumıssızlıqtan qorǵanıw huqıqına iye

**Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń
37-statyası**

Subyektiv tárepten jinayat ayıptıń bilqastan yamasa abaysızlıq formaları arqalı islenedi.

Jinayattı islew motivi hám onnan gózlangen maqset jinayattı kvalifikaciyalawǵa tásir etpeydi.

Sanitariyaǵa tiyisli nızam hújjetlerin yamasa epidemiyaga qarsı gúresiw tártip-qaqıydaların buziw

Jinayattıń obykti jámaát qawipsizligi, adamlardıń ómiri hám densawlıǵı bolıp tabıladı.

Obyektiv tárepten jinayat adamlardıń galabalıq keselleniwine yamasa záhárleniwine alıp kelgen:

→ sanitariyaǵa tiyisli nızam hújjetlerin;

Dóretiwshilik jumıs

Berilgen jaǵdaylardı dıqqat penen oqıń hám tema menen baylanıstırıń. Waqıyalardıń aldın alıw ushın ne islew kerek?

1. *Fergana wálayatı Taslaq rayonında jasawshı puqara Sh.A. nıń úyinde gaz ballonnan abaysızlıq penen paydalanıw aqıbetinde ört kelip shıǵıp, úydiń 100 kv. metr maydanındaǵı bastırması, shift bólegi hám úy buyımları janıp zıyanlangan.*
2. *Namangan wálayatınıń Namangan qalasında aydawshı Sh.Q. basqarında bolǵan «GAZ-53» markalı jük avtomobiliniń gaz buyımlarınıń nasazlıǵı nátiyjesinde ört kelip shıqqan. Órttiń aqıbetinde aydawshı Sh.Q. hám jolawshı B.Q. dene jaraqatın alıp, emlawxanaǵa jaylastırılǵan.*
3. *Tashkent wálayatında jaylasqan juwapkershiligi sheklengen jámiyetke tiyisli lak-boyaw ónimlerin islep shıǵarıw cexında ört kelip shıqtı.*
4. *Tashkent qalasınıń Úshtepa rayonında jasawshı puqara S.T.niń mal qorasında elektr sımlarınıń qısqa tutasıwınan ört payda bolıp, mal qoranıń 30 kv. metr maydanda hám de qońsı úydiń 90 kv metr maydanında tam bastırmaları janıp zıyanlangan.*

Galaba keselleniw degende bir aymaqtaǵı kóp sanlı adamlardıń málim bir waqıt ishinde keselleniwın túsiniw.

Órt qáwipsizligi qaǵıydaları — órttiń aldın alıwǵa qaratilǵan talaplar, normalar hám standartlarǵa boysınıw tártibin belgilewshi anıq bir qaǵıydalar jıyınıǵı.

→ epidemiyaǵa qarsı gúresiw tártip-qaǵıydaların buzıwda kórinedi.

Bul statya dispoziciyası blanketli bolıp, hár bir jaǵdayda sanitariyaǵa tiyisli nızam hújjetlerin yamasa epidemiyaǵa qarsı gúresiw tártip-qaǵıydaların qaysı bándi buzılǵanlıǵı ayrıqsha anıqlanıwı tiyis.

Subyektiv tárepten jınayat bilqastan yaki abaysızlıq aqıbetinde islenedi.

Órt qáwipsizligi tártip-qaǵıydaların buzıw

Jınayattıń obykti órt qáwipsizligi, yaǵnıy adamlardıń, jámáát hám mámleket mülkiniń órtten qorǵalǵanlıq jaǵdayı bolıp esaplanadı.

Obyektiv tárepten jınayat órt qáwipsizligi qaǵıydaların usı tártip-qaǵıydaların orınlanıwı ushın juwapker bolǵan shaxs tárepinen buzılıwı denega ortasha yamasa awır jaraqat jetkeriliwine alıp keliwinde óz kórinisin tabadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Miynetti qorǵaw tártip-qaǵıydaların buzıw qanday huqıqıy aqıbetlerge alıp keledi?
2. Galabalıq keselleniw degende neler názerde tutıladı? Pikirińizdi tastıyıqlaw ushın mısallar keltiriń.
3. Órt qáwipsizligi qaǵıydaların buzıw jınayatınıń subyektiv táreplerin aytırıń.
4. Miynetti qorǵaw, sanitariyaǵa tiyisli nızam hújjetlerin, epidemiyaǵa qarsı gúresiw, órt qáwipsizligi qaǵıydaların buzıw jınayatlardı bilqastan yamasa abaysızlıq nátiyjesinde islengen bolıp esaplanadı.

17-§ Informaciyalıq texnologiyalar tarawındaǵı jinayatlar

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Informaciyadan erkin paydalanıw huqıqı.
- Informaciyalastırıw qaǵıydaların buzıw. Kompyuter informaciyasınan nızamǵa qayshı (ruqsatsız) paydalanıw.
- Kompyuter sistemasınan nızamǵa qayshı túrde (ruqsatsız) paydalanıw ushın arnawlı qurallardı ótkeriw maqsetin gózlep tayarlaw yamasa ótkeriw hám tarqatıw.

Informaciyadan erkin paydalanıw huqıqı

Házirgi kúnde informaciya jámiyetlik turmıstı qurıwdıń zárúr faktorlarınan birine aylanıp barmaqta. Sonıń menen birge, insan iskerliginiń informaciya alıw hám onı qayta islew procesleri menen baylanıslı bolmaǵan birde-bir tarmaǵı qalmaǵan. Tez pát penen rawajlanıp baratırǵan házirgi dúnyada puqaralardıń jańa sharayatlarǵa beyimlesiwine kómeklesiw, olarǵa bolıp atırǵan waqıyalar, procesler, hádiyseler haqqında xabar berip barıw, sonday-aq, puqaralar, jámiyetlik institutlar hám mámleketlik hákimiyat organları arasında nátiyjeli qatnaslar sistemasın ornadıwǵa sharayat jaratıwda, eń dáslep, puqaralardıń informaciyadan paydalanıw menen baylanıslı konstituciyalıq huqıqların ámelge asırıw hám kepillik beriw máselesi zárúr áhmiyetke iye.

Informaciya tek málim bir maǵlıwmatlardan turatıwın obyekt, mısalı, maqala yaqı xabar

Ózbekstan Respublikasınıń «Informaciya erkinligi principleri hám kepillikleri haqqında»ǵı Nızamın dıqqat penen oqıp shıǵıń hám ondaǵı «informaciya erkinligi»ne dıqqat qaratıń.

Informaciya – insan óz seziw organları arqalı qabıllaytuǵın barlıq signallar kompleksi.

Informaciyadan erkin paydalanıw huqıqı insanńıń dúnyaǵa keliwi menen oǵan beriletuǵın, nızam menen qadaǵan etilmegen hár qanday informaciyanı alıw, saqlaw, tarqatıw, jańalaw múmkin bolǵan háreketlerdiń fundamental hám de kompleks huqıqı bolıp tabıladı. Tábiyiy, bunday jaǵday basqa shaxslar, mámleket hám jámiyettiń informaciya boyınsha qáwipsizligine zıyan jetkermewi zárúr.

sıpatında bolıp qalmastan, al subyekttiń ózi úyrenip atırǵan obyekt penen óz ara baylanısıw procesi sıpatında da túsiniwi tiyis.

XX ásirdeń aqırlarına kelip, informaciya jámiyette tábiyiy, finanslıq (qarjı), miynet hám basqa resurslarǵa qaraǵanda kúshli hám sezilerli erkin jámiyetlik-siyasiy qubılıs sıpatında kórine basladı. Informasiya «kim», «qashan», «ne», «qay jerde», «qansha» degen sózler menen baslanıwshı sorawlarǵa juwap kórinisinde ańlatıladı.

...Hárkim pikirlew, sóz hám isenim erkinligi huqıqına iye. Hárkim ózi qálegen informaciyanı izlew, alıw hám onı tarqatıw huqıqına iye, ámeldegi konstituciyalıq dúzimge qarsı qaratılǵan informaciya hám nızam menen belgilengen basqa sheklewler buǵan kirmeydi.

**Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń
29-statyasınan**

Bilim bolsa, óz náwbetinde, «qanday» degen sóz benen baslanatuǵın sorawlarǵa juwap kórinişinde boladı. Demek, informaciyadan paydalanıw bilim alıwdıń ózgergen forması bolıp esaplanadı.

Informaciyalastırıw qaǵıydaların buzıw

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası puqaralardıń informaciyaǵa bolǵan huqıqların kórsetken halda, onıń tiykarǵı mazmunın bir qansha normalarda belgilep beredi. Biraq bazıda berilgen huqıqtan durıs paydalanbaw aqıbetinde de huqıqıy juwapkershilikler kelip shıǵadı. Mısalı, kompyuter sistemasınan paydalanıwǵa ruqsatı bolǵan shaxs tárepinen usı sistemadan paydalanıw qaǵıydalarınıń buzılıwı aqıbetinde kompyuterdegi informaciya joq bolıp ketse, tosıp qoyılsa, kompyuter úskenesiniń jumısı buzılssa, ol Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı kodekstiń 155¹-statyası boyınsha juwapkershilikke tartıladı. Xat-jazıspalar, telefonda sólesiw, telegraf xabarları yaki basqa xabarlardıń sır saqlanıwı tártibin buzıw bolsa, jinayıy juwapkershilikke tartıwǵa tiykar bolıwı múmkin. Aqırı

Xalıq aralıq huqıq

Heshkim insannıń jeke yamasa shańaraq turmısına óz basımshalıq penen aralasıwı, insannıń úy-jayı qol qatılmaslıǵına, onıń xatlarındaǵı sırlarǵa yamasa ar-namısı hám abırayına óz basımshalıq penen kúsh kórsetiwi múmkin emes. Hárbir insan mine sonday aralasıw yamasa kúsh kórsetiwden nızamlı jol menen qorǵanıw huqıqına iye.

**Insan huqıqları pútkil dúnya deklaraciyası,
12-statya**

Informaciya – bul biziń sırtqı dúnyaǵa beyimlesiw procesinde onnan alatuǵın maǵlıwmatlardı ózinde ańlatatuǵın túsinek.

N. Viner,
*Kibernetika
ilimniń tiykarın
salıwshılardan
biri*

Sır saqlanatuǵın ilim-texnika, óndiris, ekonomika, sawdaǵa tiyisli yaki basqa sol sıyaqlı informaciyanı iyesiniń razılıǵısız áshkar etiw yamasa onnan paydalanıw maqsetinde hár qanday usılda toplaw da jinayıy juwapkershilikke tartılıw ushin tiykar bolıwı múmkin.

155-statya. Informaciyadan paydalanıw qağıydaların buzıw

Informaciya sistemasınan paydalanıw maqsetinde oǵan ruqsatsız kirip alıwda kóringen informaciya hám informaciya sistemalarınan paydalanıw qağıydaların buzıw —

puqaralarǵa eń kem is haqınıń úshтен bir bóliminen bir esesine shekem, lawazımlı shaxslarǵa bolsa — bir esesinen úsh esesine shekem muǵdarda járiyma salıwǵa sebep boladı.

Informaciyalıq sistemalardıń islewin buzıwǵa alıp kelgen tap sonday huqıq buzarlıq, sonday-aq kiriw sheklengen informaciya sistemaların informaciya-esaplaw tarmaqlarına jalǵaw waqtında tiyisli qorǵanıw ilajların kórmew — puqaralarǵa eń kem is haqınıń bir esesinen úsh esesine shekem, lawazımlı shaxslarǵa bolsa — úsh esesinen bes esesine shekem muǵdarda járiyma salıwǵa sebep boladı.

Yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń informaciya sistemaların xalıq aralıq informaciya tarmaqlarına nızamǵa qayshı túrde jalǵaw, bul tarmaqlarǵa tiyisli qorǵanıw ilajların kórmesten jalǵanıw, sonday-aq olardan maǵlıwmatlardı nızamǵa qayshı túrde alıw —

puqaralarǵa eń kem is haqınıń eki esesinen bes esesine shekem, lawazımlı shaxslarǵa bolsa — bes esesinen jeti esesine shekem muǵdarda járiyma salıwǵa sebep boladı.

Óziniń elektron esaplaw mashinaları ushın jaratılǵan programması yamasa maǵlıwmatlar bazasın óz atınan shıǵarıw yaki nızamǵa qayshı túrde onnan nusqa alıw yamasa bunday miynetlerdi tarqatıw —

puqaralarǵa eń kem is haqınıń bir esesinen úsh esesine shekem, lawazımlı shaxslarǵa bolsa — úsh esesinen bes esesine shekem muǵdarda járiyma salıwǵa sebep boladı.

Hákimshilik juwapershilik haqqındaǵı kodeks

bunday jinayat tek bilqastan islenedi. Jinayattıń isleniw motivi hám bunnan gózlengen maqset onıń kvalifikaciyası ushın áhmiyetke iye emes. Bul jinayattıń obykti puqaralardıń xat-jazıspaları, telefondağı sóylesiwler, telegraf yamasa

Dóretiwshilik jumıs

1. Tómendegi waqıyanı oqıń. Waqıya qatnasıwshılarınıń iskerligine huqıqıy jaqtan baha beriń.
2. Kimniń qanday huqıqları buzılǵan?
3. Siz mine sonday waqıyaǵa gúwa bolsańız, qanday jol tutar edińiz?

Úlken tánepis waqtında Nadira óziniń «Ádebiyat» sabaqlıǵı úyde qalıp ketkeni sebepli dostı Gúlnaradan sabaqlıǵın berip turıwdı soradı. Gúlnara asxanaǵa ketip baratırǵanlıǵın aytıp, sumkasınan alıwǵa ruqsat berdi. Nadira dostısınıń sumkasındaǵı shıraylı bezelgen dápterdi kórip qaldı hám onı alıp oqıdı. Bul dápter qızdıń qoyın dápteri bolıp, oǵan óziniń bastan keshirgenlerin hám qosıqların jazar edi. Gúlnara asxanadan qaytqanda, klasstaǵı barlıq qızlar bir bolıp állebir nárselerdi oqıp, bazıları kúlisser, basqaları bolsa: «Júdâ zor qosıq jazar eken», dep qoyısar edi. Gúlnara qızlarǵa jaqınlasar eken, olardıń qolında óziniń qoyın dápterin kórdi.

Onıń jüzleri qızarıp, júregi tez-tez urar, ayaǵında dármanı qalmadı. Qolı menen júzin bekitse, tap hámmesi ótip ketetuǵınday, qolın erksiz júzine bastı. Gúlnara tereń bir dem aldı. Ayaqlarına birden jan enip, onı Nadira tárepke basladı. Gúlnara dostınıń qolındaǵı sabaqlıqtı tartıp alar eken, júzine shapalaq tartıp jiberdi de: «Uyatsız, men saǵan biykargá is-enippen!» dedi...

basqa xabarlardıń sır saqlanıwına bolǵan konstıtuıcıyalıq huqıqları bolıp esaplanadı.

Obyektiv tárepten jınayat shaxslardıń pochta-telegraf xabarları yamasa telefonda sólesiwiniń mazmunı menen nızamsız tanısıwında yaki puqaralardıń xatları, telegrammaları, telefaks, elektron pochta hám basqalar arqalı jiberilip atırǵan maǵlıwmatlardı usı informaciyalar iyesiniń razılıǵısız áshkar etiliwinde kórinedi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xat-jazıspalar, telefonda sólesiw, telegraf yaki basqa xabarlardıń sır saqlanıwı tártibin buzıw degende neni túsindińiz?
2. Berilgen súwretlerdi informaciya desek, olardan qaysıları ushın juwapkershilik belgileniwi múmkin.
3. Informaciyalardı unamlı hám unamsızlarǵa ajratıw múmkin be? Pikirińizdi tiykarlań.
4. Informaciya qáwipsizligi máselesi hám globallasıw arasında qanday baylanıs bar?
5. «Informaciyalıq huruj»dan siz qalay qorǵangansız?
6. Shańaraǵıńızǵa tiyisli bolǵan maǵlıwmatlar qorǵalıwı shárt dep esaplaysızba. Ne ushın?
7. Sizge tanısıńızdan xat keldi. Xattı alǵanıńızda konvertti birewdiń ashqanın bilip qaldıńız. Qanday jol tutasız?
8. Sizge kimnendur xat kelipti. Biraq pochtaşhı mánzildi aljastırıp xattı siziń pochta qutıńızǵa qaldırıptı. Siz qanday jol tutqan bolar edińiz?

III bólim. FINANS HUQÍQÍ

18-§ Ózbekstanda finans-kredit sisteması

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Konstituciya finans-kredit huqıqınıń tiykarǵı deregi.
- Finans hám mámleketiń finanslıq iskerligi.

Konstituciya finans-kredit huqıqınıń tiykarǵı deregi

Finanslıq huqıq erkin huqıq tarmaǵı bolıp esaplanadı. Finanslıq huqıq Ózbekstan Respublikası nızam hújjetleriniń tiyisli tarawı sıpatında belgilenedi. Finans huqıqıy normalar járdeminde mámleket tárepinen finanslıq sistema háreketke keltiriledi hám onnan paydalanıladı. Bul taraw túrli huqıq tarawları menen tártipke salınadı. Fi-

Finans pul qarjıları qorların jaratıw hám olardan paydalanıw procesindegi jámiyetlik qatnasıqlardı sáwlelendiriwshi ekonomikalıq kategoriya.

Huqıq tariyxınan

Finanstıń payda bolıwı tovar-pul qatnasıqlarınıń rawajlanıwı hám mámleketiń óz funkciyasın orınlawı finanslıq resurslarǵa mıtájililigine baylanıslı. Bul atama XII—XV ásirlerde Italiyada payda boldı. Geniya, Veneciya, Florenciya sawda, pul esap-kitapları hám bankleriniń xızmetinde aylanısqa kirgizildi. Soń onı mámleket tárepinen óz wazıypaların sheshiw ushın jiberiletuǵın pul qatnasıqları sisteması, pul jamǵarmaların payda etiw menen baylanıslı túsiniq sıpatında qollanıw basladı.

Finans ulıwma mámleket mútájliklerin qarjılandırıw ushın zárúr bolǵan pul qarjıların jaratıw, bólistiriw hám olardan paydalanıw menen baylanıslı bolǵan ekonomikalıq qatnaslar sisteması bolıp tabıladı.

Mámlekettiń finanslıq xızmeti degende oraylasqan hám oraylaspaǵan pul qorların muwapıq hám rejeli shólkemlestiriw, onı bólistiriw hám paydalanıwdı túsinemiz.

nans tarawı finans huqıqın pútkilley qamtıp alsa da, finanslıq sistemanıń túrli basqıshlarında onıń normaları túrlishe qollanıladı. Qullası, finans huqıqıy predmetin — mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzilmeleriniń finansı quraydı. Finans huqıqı finanslıq sistemanıń basqa buwınları menen tıǵız baylanıslı.

Finans túsiniǵı júdá keń bolıp, óz máni-si boyınsha, ekonomikalıq kategoriyalardan biri bolıp tabıladı. Bunday kategoriyalarǵa «pul», «payda», «ózine túser baha» sıyaqlı basqa ekonomikalıq túsiniyeler de kiredi. Bular kategoriyanıń mánisin hám jámiyet rawajlanıwındaǵı rolin belgilewshi túrlishe wazıypalardı atqaradı. Mámleket hám jergilikli hákimiyat organları pul qorlarında qarjılardı toplaw hám onnan paydalanıw menen baylanıslı bolǵan qatnasıqlar finans huqıqı menen tártipke salınadı. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası finanslıq nızam hújjetleriniń tiykarǵı negizin quraydı. Mámleket finanslıq qatnasıqlar hám iskerligin huqıqıy jaqtan tártipke salıwdıń tiykarları Konstituciyanıń XXV «Finans hám kredit» babında bekkemlep qoyılǵan.

Ózbekstan Respublikası finans sisteması tómendegi buwınlardan quralǵan:

- a) mámleket byudjeti, onıń dúzilmesine kiriwshi respublika byudjeti, Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti hám jergilikli byudjetler;
- b) mámlekettiń maqsetli qorları hám byudjetten tısqarı qorlar;
- d) xojalıq júrgiziwshi subyektlar hám ekonomikalıq tarmaqlar finansı;
- e) kredit (mámleket krediti hám bank krediti);
- f) mülkti qamsızlandırıw hám jeke qamsızlandırıw.

Mámlekettiń finanslıq xızmeti

Mámleket óz aldında turǵan wazıypalardı orınlawda málim bir xızmet túrin ámelge asıradı. Finanslıq xızmet procesinde payda bolatuǵın huqıqıy qatnasıqlardı finans huqıqı tártipke saladı.

Bunday qatnasıqlardı tómendegi toparlarǵa bóliw múmkin

1. Mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzilmelerdiń byudjet tarawındaǵı xızmeti;
2. Mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzilmelerdiń salıq tarawındaǵı xızmeti;
3. Mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzilmelerdiń kredit tarawındaǵı xızmeti;
4. Mámleket hám jergilikli kárxanalardıń finanslıq xızmeti;
5. Májbúriy qamsızlandırıw tarawındaǵı mámlekettiń xızmeti;
6. Mámleket hám jergilikli organlardıń byudjetten tısqarı qorlar tarawındaǵı xızmeti.

Mámlekettiń finanslıq xızmeti mámleket moynındaǵı funkciyalardıń orınlanıwın támiyinlew jolında pul qarjıların toplaw, bólistiriw (qayta bólistiriw) tarawındaǵı ilajlardan turadı. Bul xızmet finanslıq qarjıladı toplaw hám finanslıq qarjıladı sarplaw arqalı ámelge asırıladı.

Finanslıq qarjıladı sarplaw ushın qarjılandırıw hám kreditlestiriw usılları qollanıladı.

Qarjılandırıw negizinde tiykarınan byudjet shólkemlerine mámleket byudjetinen pul qarjıları qaytarılmaw negizinde ajratıladı.

Qarjılandırıw tiykarında ajratılǵan pul qarjıları kárxana, shólkem hám puqaralar tárepinen málim bir waqıtqa shekem qaytarılıwı tiyis. Pul qarjısı belgili bir múddetke, málim summada qaytarıw shárti menen ajratıladı.

7. Mámleket hám huqıq tiykarları, 11 kl.

Oraylasqan qorlar respublika, wálayatlar, rayonlar qorlarınan turıp, olardan tek usı aymaqlardıń mútájlikleri ushın ǵana paydalanıladı.

Oraylasqan qorlar kárxana hám shólkemler pul qorları bolıp, olar islep shıǵarıw hám basqa jámiyetlik maqsetlerge qollanıladı.

Dóretiwshilik jumis

Ekonomikalıq bilim tiykarları páninen alğan bilimleriniızge súyenip, tómen-degi sorawlarǵa juwap beriwge háreket etiń.

1. Elimizde qanday salıqlar engizilgen?
2. Májbúriy tólemler degende neni túsinesiz? Qanday májbúriy tólemlerdi bilesiz?

Mámlekettiń finanslıq xızmeti tómen-degi bir neshe principiwr tiykarında ámelge asırıladı:

- nızamlılıq principi;
- finanslıq xızmetti ámelge asırıwda demokratiyalıq principi;
- finanslıq xızmetti ámelge asırıwda puqaralardıń hám miynet jámáátleriniń qatnasıw principi;
- milliy siyasat principi.

Ózbekstan mámleketiniń finanslıq xızmeti — bul Ózbekstan Respublikasında jámiyetlik, ekonomikalıq, mádeniy tarawdaǵı wazıypalardı ámelge asırıw, mámlekettiń qáwipsizligi hám qorgalıwın támiyinlew maqsetinde pul qorların rejeli shólkemlestiriw, onı bólistiriw hám onnan maqsetke muwapıq paydalanıw bolıp esaplanadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikası finans sisteması buwınların túsindirip beriń.
2. Huqıq sistemasında finans huqıqınıń tutqan ornı nede?
3. Finans huqıqı qanday qatnasıqlardı tártipke saladı?
4. Mámleket óziniń finanslıq xızmetin qalay ámelge asıradı?
5. Siziń ómirińizde mámlekettiń finanslıq xızmeti qalay sáwlelenedi?
6. Bilimlendiriw tarawında mámleket qanday finanslıq xızmetti ámelge asıradı?
7. Ózbekstan Respublikası finanslıq xızmeti túsiniǵı.
8. Pul qarjılarınıń toplaw hám onıń túrleri.
9. Pul qarjılarınıń bólistiriw hám onıń túrleri.

19-§ Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar túsiniǵı hám olardıń ózine tán qásiyetleri.
- Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlardıń túrleri.
- Finans huqıqı subyektleri túsiniǵı hám sisteması.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar túsiniǵı hám olardıń ózine tán qásiyetleri

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar huqıqıy qatnasıqlardıń belgili bir túrin quraydı. Soǵan muwapıq hárqanday huqıqıy qatnasıqqa tán bolǵan ulıwma nárseler oǵan da tán bolıp tabıladı.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar ayırım ózine tán qásiyetlerge de iye bolıp, bul qásiyetler olardı huqıqıy qatnasıqlardıń basqa túrлерinen ayırır ushın imkan beredi.

Bul qásiyetler olardıń kelip shıǵıw tarawı (mámlekettiń finanslıq xızmeti), finanslıq-huqıqıy tártipke salıwdıń ózine tánligi (mámlekettiń finanslıq xızmetin ámelge asırırshı organnıń erk ıqrarınıń imperativligi hám bir táreplemeligi), huqıqıy tártipke salıw obyektı sıyaqlılar menen belgilenedi.

Finanslıq qatnasıqlardıń tiykarǵı qásiyetleri tómendegilerden ibarat:

— *birinshiden*, finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar tek mámleket pul qorların rejeli jaratır, bólistiriw hám olardan paydalanır procesinde kelip shıǵadı;

— *ekinshiden*, finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar kóbinese múlkiy qatnasıqlardıń túrлерinen esapla-

Finanslıq-huqıqıy qatnas — bul mámlekettiń finanslıq xızmetinde kelip shıǵatuǵın, múlkiy qásiyetlerge iye bolǵan finanslıq-huqıqıy norma menen tártipke salınǵan jámiyetlik qatnas.

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlar barlıq waqıt pul qarjıları sebepli kelip shıǵadı.

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlardı belgilewshi qásiyeti sonnan ibarat, olar tiykarınan mámleket hám jámiyetlik turmıstıń arnawlı tarawında, yaǵnıy mámlekettiń usı finanslıq xızmeti tarawında quraladı.

nadı, sebebi bul qatnasıqlar obyektı sıpatında pul qarjıları qatnasadı;

— *úshinshiden*, finanslıq-huqıyiy qatnasıqlar táreplerinen biri sıpatında hámme waqıt mámleket yaki onıń wákillikli organı qatnasadı.

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlardıń túrleri.

Finans huqıqı subyektleri túsiniǵı hám sisteması

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlardıń birneshe túrlerin ajratıp kórsetiw múmkin. Mısalı, finans sistemasınıń tiyisli buwınına qarap, byudjet, salıq, mámleket kreditin dúziw boyınsha, qamsızlandırıw, pul aylanısı hám esap-kitaplar, valyutanı tártipke salıw sıyaqlı huqıyiy qatnasıqlar h.t.b.

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlardı materiallıq hám processual huqıyiy qatnasıqlarǵa ayırıw qabil etilgen.

Materiallıq finanslıq-huqıyiy qatnasıqlar finans huqıqı subyektleriniń finanslıq-huqıyiy normalar materiallarında bekkemlengen huqıq hám

Dóretiwshilik jumıs

Finanslıq-huqıyiy qatnasıqlardıń; tiykarǵı obyektı esaplangan finanslıq xızmeti tuwrıdan-tuwrı hám tikkeley mámlekettiń erkıqrarı hám máplerin ańlatadı.

1. Mámlekettiń erkıqrarı hám máplerin ańlatadı, degende neni túsindińiz?
2. Mámlekettiń erkıqrarı túsiniǵın Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 2-statyası menen baylanıstırıp túsindiriniń.

minnetlemelerin ámelge asırıw usılı bolıp esaplanadı.

Processual finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar mámleketiń pul qorların bólistiriw tártibi, olardan paydalanıwdı qadaǵalaw forması hám usıların belgilew múnásibeti menen kelip shıǵadı.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar óz obyektlerine iye. Bul obyektler, eń dáslep, pul hám pul minnetlemeleri bolıp tabıladı, biraq tek usı menen sheklenip qalmastan, pul qarjılarınıń tamamlanıwı hám sarıplanıwın támiyinlewshi tártip-qaǵıydalar, finanslıq qatnas qatnasıwshılarınıń nızam sheńberindegi is-háreketi de kirgiziliwi múmkin.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar eki tárepleme qatnas bolıp, bunda minnetlemelerdiń orınlanıwın hámmeden hám barlıq waqıt talap etiw wákilligine iye bolǵan mámleket (onıń finans, salıq, kredit mekemeleri), ekinshi tárepten bolsa finanslıq-huqıqıy normalarǵa qaratılǵan basqa tárepler (mámleket hám jámáátlik shólkemler, yuridikalıq hám fiziakalıq shaxslar) qatnasadı.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar — qatnas obyektini, qatnas subyektini, qatnas mazmunın quraydı.

Finans huqıqı normaları talapları finanslıq-huqıqıy qatnasıqlardıń kóp túrliligi arqalı júzege shıǵıp, bul qatnasıqlardıń tiyisli subyektleri-

Pul qatnasıqları oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan pul qarjıları qorların jaratıw hám olardan paydalanıw menen baylanıslı halda kelip shıǵadı.

Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar mámleket hákimiyatınıń ózgesheligisiz bar bolıwı múmkin emes.

Qanday qatnasıqlarda mámleket finans huqıqınıń subyekti bola aladı? Sorawǵa juwap beriwde Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası statyalarınan paydalanıń.

siz yamasa qatnasıwshılarınsız olardıń bar bolıwı múmkin emes.

Finans huqıqında dástúriy halda finans huqıqıy subyektleriniń úsh tiykarǵı gruppası ajratıladı.

1. Jámiyetlik-aymaqlıq dúzilmeler

Ózbekstan Respublikası hám onıń hákimshilik aymaqlıq birlikleri. Usı orında olar finanslıq-huqıqıy qábilet iyeleri bolıp esaplanadı.

Bul birlikler finans huqıqıy subyekti sıpatında kóbirek Ózbekstan Respublikası Konstituciyası, «Byudjet sisteması haqqında» ǵı hám «Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında»ǵı nızamlarda bekkemlep qoyılǵan byudjet qatnasıqları tarawındaǵı wákilliklerdi ámelge asırıwda kórinedi.

Solay etip mine usı subyektlerge mámleket hám jergilikli byudjet huqıqı bekkemlep berilgen.

Ayırım huqıqıy qatnasıqlarda tek mámlekettiń ózi finanslıq huqıqıy subyekti sıpatında qatnasıwı múmkin.

2. Jámaát subyektleri

Mámleket finanslıq xızmet tarawında tiyisli yuridikalıq minnetlemeler hám huqıqlar kompl-

eksin alıw qábiletine iye bolǵan hám de olardıń ámelde kelip shıǵıwı múmkin emes. Demek, mámleketlik organlar finanslıq-huqıqıy qatnasıqlardıń májbúriy qatnasıwshıları qatarına kirip, bul finanslıq xızmettiń mámleket-hákimiyat ózgesheligi hám onıń huqıqıy tártipke salıw usılınıń ózine tánligi menen begilenedi.

Finans huqıqıy jámaát subyektleriniń eń kóp sanlı gruppasın atqarıwshı hákimiyat mámleketlik organları quraydı.

3. Individual (jeke) subyektler

Ózbekstan Respublikası puqaraları, sırt el puqaraları hám puqaralığı bolmaǵan shaxslar bolıp, olar teń finanslıq-huqıqıy subyektlikke iye hám usıǵan baylanıslı nızamshılıqta fizikalıq shaxslar sıpatında belgilenedi.

Finans huqıqı subyektleriniń usı taypası tiykarınan salıqlar hám jıyımlardı tólewge tiyisli qatnaslarda qatnasadı. Usı tárizde fizikalıq shaxslar dáramat salıǵı, jer salıǵı, mal-múlk salıǵı hám nızamlarda názerde tutılǵan basqa salıqlar hám de jıyımlardı tólewshiler bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 100- hám 122-statıyaların oqıń hám berilgen tekst penen muwapıqlastırıń.

Mámleketiń atqarıwshı organları sistemasın qáılestiriwge háreket etiń.

Soraw hám tapsırmalar

1. Finanslıq-huqıqıy qatnasıwshıları kimler?
2. Finanslıq qatnasıqlardıń tiykarǵı qásiyetleri neden ibarat?
3. Fizikalıq shaxslar qashan finanslıq-huqıqıy qatnası qatnasıwshıları bolıwı múmkin?
4. Mámleket qanday jaǵdaylarda finanslıq-huqıqıy qatnas qatnasıwshısı boladı?

20-§ Ózbekstan mámleketlik byudjeti hám byudjet huqıqı

Byudjet huqıqı

– finanslıq huqıqtıń bir bólimi bolıp, mámlekettiń byudjet dúzilisin, túrli dárejedegi byudjetlerdi, olardıń dáramat bólegin qáliplestiriw hám byudjet qarjılarınıń sarplanıwı, sonday-aq ulıwma mámlekettiń byudjet-finans siyasatın qáliplestiriw hám ámelge asırıw tártibin belgilewshi huqıqıy normalar kompleksi.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Byudjet túsinigi hám huqıqı.
- Mámleket byudjeti hám onıń jámiyetlik-ekonomikalıq áhmiyeti.

Byudjet túsinigi hám huqıqı

Byudjet huqıqınıń mámleket byudjeti qarjıların quraw, bólistiriw hám olardan paydalanıw boyınsha kelip shıǵatuǵın jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwshı finanslıq-huqıqıy normalar kompleksi sıpatında belgilew múmkin.

Mámleketlik byudjet shólkemleri óz xızmetlerin ámelge asırıwı ushın kerek bolǵan barlıq qarjıladı byudjettiń tiyisli qárejetler bóliminen aladı.

Byudjet mámleketlik hákimiyat organları funkciyaların támiyinlew maqsetinde pul qarjıların dúziw hám qárejet etiw forması bolıp tabıladı.

Byudjettiń tiykarǵı wazıypaları:

- milliy dáramattı qayta bólistiriw;
- ekonomikanı tártipke salıw;
- byudjet tarawın finanslıq támiyinlew hám mámlekettiń jámiyetlik siyasatın ámelge asırıw;
- oraylasqan pul qarjıları qorların dúziw hám paydalanıw ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıw.

Byudjet haqqındağı nızam hújjetleri, olardıń basqa nızam hújjetlerinde kórsetilgen normaları byudjet kodeksine muwapıq bolıwı kerek. Eger mámleketimiz tárepinen imzalanğan xalıq aralıq shártnamalarda byudjet haqqındağı nızam hújjetlerine qayshı qağıydalar belgilengen bolsa, xalıq aralıq shártnama qağıydaları qollanıladı.

Mámleket byudjeti hám onıń jámiyetlik-ekonomikalıq áhmiyeti

Mámleket byudjeti hár jılı tastıyqlanadı hám ol 1-yanvardan 31-dekabrge shekem ámelde boladı.

Mámlekettiń ekonomikalıq-jámiyetlik rawajlanıwı procesinde byudjetten paydalanıw nátiyjesinde kelip shıǵatuǵın qatnasıqlardı tártipke salıwshı huqıqıy normalar óz aldına gruppaga ajratıladı hám de finans nızam hújjetleriniń tiykarǵı bólimlerinen biri bolǵan — byudjet nızamların quraydı.

Ózbekstan Respublikasınıń byudjet sisteması tómendegi principiierge tiykarlanadı:

- byudjet sistemasınıń Ózbekstan Respublikası hákimshilik-aymaqlıq dúzilisine muwapıqlıǵı;
- birden-bir byudjet sisteması;

Huqıq tariyxınan

Byudjet sózi inglis tilinen kelip shıǵıp, «qazna» degen mánisti ańlatadı. Byudjet XVII ásirdeń ekinshi yarımında Franciyada burjua revolyuciyasınan keyin ornatılǵan. XIX ásirdeń ekinshi yarımında byudjet ataması Evropa ellerinde tarqalǵan hám XX ásirdeń derlik barlıq ellerde byudjet kategoriyası paydalanıla baslandı.

Byudjet procesi — byudjet sisteması byudjetlerin qalıplestiriw, dúziw, kórip shıǵıw, qabıllaw, tastıyqlaw hám atqarıw, olardıń orınlanıwın qadaǵalaw, túrli byudjetleriniń orınlanıwı haqqındağı esabatlardı tayarlaw hám tastıyqlaw, sonday-aq olardıń arasındağı óz ara qatnaslar procesi.

Byudjet procesi qatnasıwshıları — mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları, mámleketlik finanslıq qadaǵalaw organları, byudjet shólkemleri hám byudjetten qarjı alıwshılar.

Byudjet shólke-mi – mámleket funkciyaların, ámelge asırıw ushın belgilen-gen tártipte mámleket hákimiyati organlarınıń qararına mu-wapıq dúzilgen, mámleket byud-jeti qarjıları esabınan saqlap turılatuǵın kom-merciyalıq emes shólkem.

- byudjet sisteması byudjetleriniń balanslılıǵı hám óz ara baylanıslılıǵı;
- byudjet sisteması byudjetleri dáramatların prognozlaw hám qárejetlerin rejelestiriw;
- byudjet sisteması byudjetleri qarjılarının paydalanıwdıń anıq baǵdarlanǵalıǵı hám maqsetlilik ózgesheligi;
- byudjet sisteması byudjetleriniń erkinligi;
- byudjet sisteması byudjetleri qarjılarının paydalanıwdıń nátiyjeliligi;
- kassanıń jalǵız ekenligi;
- byudjet procesi qatnasıwshılarınıń juwap-kershiligi;
- ashıqlıq.

Ózbekstannıń Mámleket byudjeti dúzilmesi

Mámleket byudjeti tómendegi dárejedeги byudjetlerden ibarat:

- Ózbekstan Respublikasınıń respublika byudjeti;
- Qaraqalpaqstan Respublikası byudjeti, wálayatlar hám Tashkent qalası jergilikli byudjetleri.

Mámleket byudjeti dáramatları:

Finans jılı — 1-yanvardan 31-dekabrđın aqırına shekem bolǵan waqıttı óz ishine alıwshı dáwir.

Huqıq tariyxınan

2013-jıl 26-dekabrde Ózbekstan Respublikasınıń byudjet sisteması qarjıların qalıplestiriw, dúziw, kórip shıǵıw, qabıllaw, tastıyıqlaw, atqarıw, mámlekettiń qarjı ajıratıw, byudjet haqqındaǵı nızam hújjetleri orınlanıwın qa-daǵalawshı qatnasıqlardı tártipke salıwshı «Ózbekstan Respublikasınıń Byudjet kodeksin tastıyıqlaw haqqında»ǵı Nızam qabıl etildi.

- salıqlar hám basqa májbúriy tólemler;
- mámleket aktivlerin jaylastırıw, paydalanıwǵa beriw hám satıwdan alınǵan dáramatlar;
- miyras, sawǵa beriw huqıqı boyınsha mámleket múlkine ótken pul qarjıları;
- yuridikalıq hám fizikalıq táreplerden, sonday-aq sırt ellerden túsetuǵın qaytarılmaytuǵın pul túsimleri;
- rezident-yuridikalıq shaxslarǵa berilgen buydjet ssudaları hám sırt ellerge ajratılǵan kreditlerdi tólew esabınan tólemler;
- nızam hújjetlerine muwapıq basqa dáramatlar esabınan qáliplestiredi.

Soraw hám tapsırmalar

Ózbekstan Respublikasınıń Byudjet kodeksin tabıń hám tómendegi sorawlarǵa juwap beriń.

1. Byudjet tarawındaǵı wákillikler qaysı mámleketlik organlarǵa berilgen?
2. Mámleket maqsetli qorlarınıń dáramatları haqqında maǵlıwmat toplań.
3. Mámleket byudjeti qárejetleriniń quramı neden ibarat?
4. Ózbekstan Respublikası Qarjı ministrligi janındaǵı byudjetten tısqarı Pensiya qorınıń qárejetleri nelerden ibarat?

Aymaqlıq finans organları —

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Qarjı ministrligi, wálayatlar hám Tashkent qalası hákimlikleriniń finans basqarmaları, rayonlar hám qalalar hákimshilikleriniń finans bólimleri.

Finanslıq minnetlemeler

— byudjet shólkemlerinde hám byudjet qarjıların alıwshılarda olarǵa pul qarjıların ótkeriw minnetlemesin júklewshi hújjetler, sonnan orınlaw hújjetleri tiykarında kelip shıǵatuǵın minnetlemeler.

5. Ózbekstan Respublikası Tikleniw hám rawajlanıw qorınıń wazıypası neden ibarat?
6. Tómendegi kestede berilgen qatarlar durıs kórsetilgen qatardı anıqlań.

1	<i>Finans jılı</i>	a	– byudjet sisteması byudjetlerin qáılestiriw, dúziw, kórip shıǵıw, qabıllaw, tastıyqlaw hám orınlaw, olardıń orınlanıwın qadaǵalaw, byudjet sisteması byudjetleriniń orınlanıwı haqqındaǵı esabatlardı tayarlaw hám tastıyqlaw, sonday-aq olardıń arasındaǵı óz ara qatnaslar procesi;
2	<i>Byudjet</i>	b	– mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları, mámleket finanslıq baqlaw organları, byudjet shólkemleri hám byudjet qarjıların alıwshılar;
3	<i>Byudjet qarjılar qatnasıwshısı</i>	c	– byudjet shólkemlerinde hám byudjet qarjıların alıwshılarda olarǵa pul qarjıların ótkeriw minnetlemesin júklewshi hújjetler, atap aytqanda orınlaw hújjetleri tiykarında kelip shıǵatuǵın minnetlemeleri.
4	<i>Finanslıq minnetlemeler</i>	d	– mámleket funkciyaların ámelge asırıw ushın belgilengen tártipte mámleket hákimiyatı organlarınıń qararına muwapıq dúzilgen, mámleket byudjeti qarjıları esabınan saqlap turılatuǵın kommerciyalıq emes shólkem byudjet shólkemi bolıp tabıladı.
5	<i>Byudjet shólkemi</i>	e	– 1-yanvardan 31-dekabr kúniniń aqırına shekem bolǵan waqıttı óz ishine alıwshı dáwir.

21-§ Mámleket dáramatların huqıqıy tártipke salıw

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

- Mámleket dáramatları.
- Salıqlar túsiniği hám funkciyaları.
- Salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdiń elementleri.

Mámleket óz aldında turǵan wazıypa hám funkciyaların ámelge asırıw ushın málim bir finanslıq resurslarǵa iye bolıwı tiyis. Sol sebepli túrli pul tólemleri hám ajratpalar kórinisindegi mámleket milliy dáramatınıń bir bólegi onıń mıtájliklerine qaratıladı. Nátiyjede ol óz dáramatlarına, yaǵnıy mámleket dáramatlarına iye boladı. Bul dáramat mámleket iyeliginde bolıp, tiyisli mámleket hákimiyatı organları tárepinen basqarıladı.

Mámleket dáramatlarınıń deregi hám sisteması, sonday-aq, olardan hárbiriniń áhmiyeti mámlekettiń ekonomikalıq sistemasına baylanıslı.

Mámleket dáramatları jalǵız sistemadan turıp, onıń elementleri pul qarjıları ayırım túrleriniń anıq bir kompleksin quraydı.

Mámleket dáramatlarınıń jalǵız sisteması sol arqalı túsindiriledi, ámeldegi nızam hújjetleri mámleket tárepinen óziniń barlıq dáramatların qalıplestiriw ushın paydalanılatuǵın pul qarjılarınıń anıq bir túrin belgileydi.

Mámleket dáramatlarınıń jalǵız sisteması olardıń mánisiniń eń áhmiyetli qásiyetlerin

Mámleket dáramatları

– bul mámlekettiń jámiyetlik-ekonomikalıq siyasatın, mámleket qorǵanıwın hám qáwipsizligin támiyinlew, sonday-aq, mámleketlik organlardı funkciyalaw boyınsha wazıypalardı orınlaw maqsetinde finanslıq bazanı dúziwge qaratılǵan mámlekettiń milliy dáramatınıń bir bólimi bolıp esaplanadı.

Oraylasqan dáramatlar

degende pul qarjılarınıń birden-bir ulıwma mámleketlik qorına, yaǵnıy mámlekettiń mámleket byudjetine kelip túsetuǵın qarjı resursları.

Mámlekettiń oraylastırılmaǵan dáramatlarına

mámleketlik kárxanalardıń dáramatları kirip, bul dáramatlar nızamlarda belgilengen tártipte kárxanalar ıqtıyırına kelip túsedi hám olar tárepinen óz betinshe islep shıǵarıw hám jámiyetlik mútájlikler ushın paydalanıladı.

sáwlelendiretuǵın belgilerge qarap hár qıylı túrler boyınsha sıpatlanadı.

Qalıplesiw hám paydalanıw tártibine qarap barlıq mámleket dáramatları oraylastırılǵan hám oraylastırılmaǵan dáramatlarǵa bólinedi.

Salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdi tólegennen keyin kárxanalar alǵan payda hám olardıń ıqtıyırında bolǵan basqa dáramatlardı óz betinshe basqarıwı múmkin.

Mámleket dáramatları hám olardıń arasında kelip shıǵatuǵın qatnasıqlar nızam hújjetleri normaları Ózbekstan Respublikası Byudjet kodeksi, Salıq kodeksi hám basqa nızamlar hám nızam astı hújjetler menen tártipke salınadı.

Mámleket dáramatları aymaqlıq qásiyeti boyınsha, respublika hám jergilikli dáramatlarǵa bólinedi. Mámleket dáramatları yuridikalıq qásiyeti hám forması boyınsha salıq tólemleri hám salıqsız túsimlerge bólinedi.

Salıqlarǵa májbúriylik hám individual qaytarıp beriw qásiyetleri tán. Salıqsız tólemler májbúriy hám ıqtıyarlı bolıwı múmkin. Májbúriy salıqsız tólemler mámleket tárepinen málim bir yuridikalıq áhmiyetli xızmetlerdi kórsetiw, bir xızmet penen shuǵıllanıw huqıqın beriw arqalı óndiriledi. Bunday tólemlerde eki tárep te huqıq hám minnetlemelerge iye boladı.

Mámleket dáramatların toplaw usılı boyınsha májbúriy hám ıqtıyarlı tólemlerge bólinedi.

Mámleket hám jergilikli organlardıń ıqtıyırına kelip túsetuǵın dáramatlardıń úlken bólimin májbúriy tólemler quraydı. Bularǵa salıqlar, bajıxana hám basqa tólemler, hár türdegi járiymalar hám finanslıq sankciyalar kiredi.

Íqtıyarlı tólemler bolsa lotoreya oýınların ótkeriwden, túrli akciyalardan, yuridikalıq hám fizikalıq táreplerdiń qayır-saqawatlarınan, mámlekettiń qımbat bahalı qaǵazların satıp alıwdan quraladı.

Múلكke bolǵan qatnastı esapqa alǵan halda, qaytarıp berilmeytuǵın dáramatlarǵa, waqtınsha paydalanılatuǵın hám qaytarıp beriletuǵın dáramatlarǵa bóliw múmkin. Mısalı, salıqlar, bajıpuılar, jıyımlar, mámleket múlkin menshiklestiriwden kelip túsetuǵın tólemler hám basqa májbúriy tólemler qaytarıp bermew shárti menen mámleket dáramatlarına toplanıp mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzimlerdiń múlki esaplanadı.

Waqtınsha paydalanılatuǵın dáramatlar mámleket hám hákimshilik-aymaqlıq dúzilmelerdiń dáramatına kirgizilgen bolıp, olar obligaciýalar, zayomlardı tarqatıwdan, bankler tárepinen byudjetten tısqarı qarjılardı toltırıw ushın beretuǵın kreditlerinen payda bolatuǵın dáramatlar h.t.b.

Mámleket byudjetinde toplanatuǵın oraylastırılǵan dáramatlar mámleket qárejetleriniń qollanıwınıń tiykarǵı deregi esaplanadı, olar tikkeley hám tikkeley bolmaǵan salıqlar tiykarında qalıplestiriledi.

Salıqlar túsinigi hám funkciýaları

Mámlekettiń eń áhmiyetli belgilerinen biri bunda salıqlardıń engizilgenligi bolıp tabıladı. Finans huqıqınıń huqıqıy institutlarınan biri salıq huqıqı bolıp, ol salıq tólemlerin engiziw hám óndirip alıw waqtında kelip shıǵadı.

Ózbekstan Respublikası aymaǵında Salıq kodeksinde názerde tutılǵan salıqlar hám basqa májbúriy tólemler ámel qıladı.

«Ekonomikalıq bilim tiykarları» sabaqlarında alǵan bilimlerinińge súyenip, tikkeley salıq hám tikkeley bolmaǵan salıq túsiniklerine sıpatlama berin.

Salıqlar – olardı tólewshi shaxslar ushın qullıq emes, al azatlıq belgisi.

A.Smit,
salıq salıw teoriyasınıń tiykarın salıwshi

Salıqlar ǵala-balıq hákimi-yattıń ajıralmas bólimleri bolǵan armiya, sud, mámleketlik apparat jumısın hám de mámlekettiń basqa mıtájliklerin materiallıq jaqtan támiyinlew ushın zárúr.

Salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdiń elementleri tómendegiler:

- ✓ salıq salıw obykti;
- ✓ salıq salınatuǵın baza;
- ✓ stavka;
- ✓ esaplaw shıǵarıw tártibi;
- ✓ salıq dáwiri;
- ✓ salıq esabatın tapsırıw tártibi;
- ✓ tólew tártibi.

Salıqlarǵa tómendegiler kiredi:

- yuridikalıq táreplerden alınatuǵın payda salıǵı;
- fizikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat salıǵı;
- qosılǵan qun salıǵı;
- akciz salıǵı;
- jer astınan paydalanıwshılar ushın salıqlar hám arnawlı tólemler;
- suw resurslarınan paydalanǵanlıq ushın salıq;
- mal-múlk salıǵı;
- jer salıǵı;
- benzin, dizel janıǵısı hám gaz isletkenlik ushın alınatuǵın salıq.

Basqa májbúriy tólemler qatarına tómendegiler kiredi:

- mámleket maqsetli qorlarına májbúriy tólemler:
 - ✓ birden-bir jámiyetlik tólem;
 - ✓ byudjetten tısqarı Pensiya qorına puqaralardıń qamsızlandırıw polyusleri;

Huqıq tariyxınan

Salıq huqıqınıń dáslepki jazba normaları Hammurapi nızamlarında (e.sh.XVIII ásir) kórsetip ótilgen bolıp, birinshiden, salıqlardıń eki kórinisin: patsha ǵáziynesine tólenetuǵın oraylasqan salıqlar hám jergilikli aqsúyekler ǵáziynesine tólenetuǵın jergilikli salıqlardı; ekinshiden, salıq subektlerin; úshinshiden, salıq obyektlerin; tórtinshiden, salıqlardı óndiriw tártibin; besinshiden, juwapkershilik shara-ları h.t.b. bekkemlep qoyılǵan.

- ✓ mámleketiń maqsetli qorlarına májbúriy ajratpalar;
- ✓ Respublika jol qorına jıyımlar;
- ➔ mámleketlik baji pul;
- ➔ bajıxana tólemleri;
- ➔ ayırım túrdegi tovarlar menen usaqlap satıw hám ayırım túrdegi xızmetlerdi kórsetiw huqıqı ushın jıyım.

Salıq kodeksinde belgilenen jaǵdaylarda hám tártipte salıq salıwdıń ápiwayılastırılǵan tártibinde tómendegi salıqlar tóleniwi múmkin:

- ➔ birden-bir salıq tólemi;
- ➔ birden-bir jer salıǵı;
- ➔ isbilermenlik xızmetiniń ayırım túrleri boyınsha qatań belgilenen salıq.

Mámleketiń ulıwma milliy baǵdarlamaların ámelge asırıw dáwirinde tiyisli dúziliwi múmkin bolıp, olarǵa nızam hújjetlerinde názerde tutilǵan tártipte májbúriy tólemler belgilenedi.

Salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdiń elementleri

Salıq yamasa basqa májbúriy tólem haqqındaǵı nızam hújjetlerinde onı tólewshiler, onı esaplap shıǵıw, tólew ushın zárúr elementler belgilep qoyılǵan jaǵdayda ǵana usı salıq yamasa tólem belgilenen dep esaplanadı.

8. Mámleket hám huqıq tiykarları, 11 kl.

Fizikalıq shaxslardıń salıqqa tiyisli huqıqbuzarlıqlar islegenlik ushın juwapkershiligi on altı jastan baslap payda boladı.

Nızam qúdiretli biraq mütájlik onnanda kúshlirek

Gyote

Saliq huquqiy qatnasıqları — salıq huquqı normaları menen tártipke salınğan jámiyetlik finanslıq qatnasıqlar bolıp, bul qatnasıqlar salıqlardı engiziw, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardan, salıq tólewshilerdiń basqa taypalarınan salıqlardı óndiriw procesinde kelip shıǵadı.

Salıq kodeksinde názerde tutılğan jaǵdaylarda salıq yamasa basqa májbúriy tólem belgilenip atırǵanda salıq haqqındaǵı nızam hújjetlerinde salıq jeńillikleri. Salıq tólewshiler, salıqlar hám basqa májbúriy tólemlerdiń elementleri hárbir salıq yamasa basqa májbúriy tólemge qollanılıp begilenedi. Salıq huquqiy qatnasıqları tómendegi qásiyetlerge iye:

birinshiden, salıqlardı hám basqa májbúriy tólemlerdi ornatiw hám óndiriwge qaratılğan mámleket iskerligi procesinde kelip shıǵadı; *ekinshiden*, maqsetli sistemaǵa iye, yaǵnıy salıq huquqiy qatnasıqlarınıń sisteması málim bir maqsetke — salıqlardı ornatiw hám óndiriwge qaratılğan; *úshinshiden*, málim bir subyektlar arasında bolatuǵın anıq baylanıslardı tártipke saladı; *tórtinshiden*, mámleketiń májbúrlew kúshi menen qorǵaladı, yaǵnıy salıq nızamları buzılǵanda mámleketiń májbúrlew sharaları háreketke keledi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ózbekstan Respublikasınıń Salıq, Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı hám Jınayat kodekslerin tabıń. Salıq kodeksin en salıq tólewshilerdiń huquq hám minnetlemelerin belgilengen qaǵıydalardı oqıń hám túsindirip beriń. Bul minnetlemelerdi orınlamaǵan ushın nızamda qanday jazalar belgileniwi múmkinligin Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı hám jınayat kodekslerinen anıqlań.
2. Ózbekstan Respublikası aymaǵında Salıq kodeksinde názerde tutılğan qanday salıqlar hám basqa májbúriy tólemler ámel qıladı?

22-§ Mámleket kreditiniń huqıqıy tiykarları

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Mámleket krediti túsinigi.
- Mámleket qarızı.

Mámleket krediti

Qosımsha pul qarjıların jaratıw maqsetinde mámleket olardı tartıwdıń usılların qollanıwı múmkin. Sonnan finanslıq qatnasıqlardıń arnawlı sisteması — mámleket krediti kelip shıǵadı.

Mámleket kreditinde kredit qatnasıqları subyektleri, bir tárepten — mámleket, ekinshi tárepten — yuridikalıq hám fizikalıq shaxslar boladı. Bunda mámleket usı qatnasıqlarda kórsetilgen subyektlerdiń waqtınsha bos turǵan pul qarjıların qarızǵa alıwshı sıpatında qatnasadı.

Mámleket krediti boyınsha kelip shıǵatuǵın huqıqıy qatnasıqlar hárqanday finanslıq-huqıqıy

Kredit (lat. creditum – ssuda) – pul yaki tovarlardı, ádette, procentler tólep, qaytarıw shárti menen beriw bolıp, kreditor menen qarız alıwshı arasındaǵı ekonomikalıq qatnasıqlardı ańlatadı.

Mámleket krediti — mámleket tárepinen eldiń sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıwınıń eń áhmiyetli máseleleri hám byudjet jetispewshiligin qaplaw ushın zárúr qosımsha finanslıq resurslardı qaratıw maqsetinde yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardıń bos turǵan pul qarjıların qaytarıw, múddetlilik, ǵárezlilik, ıqtıyarlılıq principlerine tiykarınan tartıw boyınsha finans huqıqı menen tártipke salınatuǵın qatnasıqlar.

Kredit summası – bul qarızǵa beriletuǵın pul birliginiń kólemi.

Kredit mexanizmi — kredit qatnasıqların dúziwde qollanılatusın elementler kompleksi.

Kredit obyektı – waqtınsha bos turğan, beriliwi múmkin bolğan pullar hám tovarlar.

Kredit subyektlari – hár qıylı bolıwı múmkin. Bularğa kárxana, firma, shólkem, mámleket hám túrli taypadağı xalıq kiredi.

qatnasıqlarğa tán bolğan barlıq belgilerge iye boladı. Bul tiykarınan, olardıń obyektine, mámleket yamasa ol tárepinen wákillik berilgen organnıń usı qatnasıqlar májbúriy subyekti sıpatında bar bolıwına, mámleket krediti tarawındağı huqıqıy qatnasıqlardıń mámleket-húkimranlıq qásiyetine tiyisli boladı. Finanslıq huqıqıy qatnasıqlar, bizge belgili, mülkiy qásiyetke iye, sebebi olar pul qarjıları sebepli kelip shıǵadı. Biraq mámleket krediti boyınsha usı qatnasıqlar obyektı hárqanday pul qarjıları emes, al yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardıń tek waqtınsha bos turğan qarjıları bolıwı múmkin. Mámleket krediti tarawında tek ǵana mámlekettiń qarız minnetlemeleri boyınsha qatnasıqlar emes, al mámlekettiń qarız islewine dáldálshılıq etiwshi huqıqıy qatnasıqlar da kelip shıǵadı. Olardıń qatarına tómendegiler kiredi:

- Húkimet penen Oraylıq bank arasında kelesi finans jılında kreditlewdiń ishki hám sırtqı dereklerinen qarız alıw rejeleri haqqında másláhátlesiw waqtında kelip shıǵatuǵın huqıqıy qatnasıqlar;
- Ózbekstan Respublikası mámlekettiń qarız minnetlemelerin shıǵarıw shártleri, mámleket zayomları boyınsha xızmet kórsetiw hám olardı aylanısqa shıǵarıw tártibin belgilew;
- mámlekettiń qısqa múddetli obligaciyaaları bazarında dilerlik funkciyaardı orınlaw ushın shártnamalar dúziw, mámleket zayomları obligaciyaaların jaylastırıw, aylanısqa shıǵarıw menen baylanıslı shólkemler xızmetin qadaǵalaw waqtında Oraylıq bank penen shólkemler arasında kelip shıǵatuǵın huqıqıy qatnasıqlar h.t.b.

Mámleket qarızı

Mámleket qarızı — mámlekettiń sırtqı hám ishki kredit operaciyaları boyınsha qarızdarlıq summası. Mámleket zayomları kredit qatnasıqlarınıń bir túri bolıp, bunda mámleket yamasa onıń jergilikli organları qarız alıwshı yaqı qarız beriwshi sıpatında ámel qıladı.

Qárejetlerdi óz waqtında hám tolıq ámelge asırıw maqsetinde mámleket zayomlar hám finans bazarınan qarjılardı tartadı. Pul qarjıların tartıw mámlekettiń finans bazarındaǵı iskerliginiń passiv forması sıpatında sıpatlanadı. Mámleket pul qarjıların qarızǵa beriw onıń finans bazarındaǵı háreketiniń aktiv forması sıpatında qaraladı.

Mámleket qarızı –

Ózbekstan Respublikasınıń ishki hám sırtqı qarjılardı tartıw nátiyjesinde payda bolǵan minnetlemeleri

Soraw hám tapsırmalar

Berilgen tekstti oqıń hám sorawlarǵa juwap beriń.

Xalıq aralıq valyuta qorı eń joqarı mámleket (ishki) qarızı bar bolǵan dúnyanıń 20 mámleketin belgilep berdi. Bul dizimde Yaponiya jetekshilik etpekte. 1990-jıllardıń basınan Yaponiya úzliksiz turǵınlıqtı basınan ótkerdi. Házir Yaponiya húkimeti eldegi salıq túsimleriniń derlik yarımın úlken kólemdegi qarızdı tólewge sarplamaqta. Soǵan qaramastan, 10 jıllıq yapon obligaciyaları boyınsha dáramatlılıǵı 1%ten tómen dárejede qalmaqta.

1. 10 jıllıq yapon obligaciyaları boyınsha dáramatlılıǵı hayran qalarlıq dárejede 1% ten tómen dárejede qalıwınıń sebebi nede dep oylaysız?
2. Yaponiya xalqınıń watan súyiwshilik hám qatnasıwshılıǵı boyınsha pikir bildiriń.
3. Ekspress test tapsırmasın orınláń.

1	Kredit subyektleri	a	– waqtınsha bos turǵan, beriliwi múmkin bolǵan pul hám tovarlar
2	Kredit obykti	b	– bul qarızǵa beriletuǵın pul birliginiń kólemi
3	Kredit summası	c	– mámlekettiń sırtqı hám ishki kredit operaciyaları boyınsha qarızdarlıq summası.
4	Mámleket qarızı	d	– kárxana, firma, shólkem, mámleket, túrli taypadaǵı xalıq

IV bólim. EKOLOGIYA HUQÍQÍ

23-§ Tábiyattı qorgawdıń huqıqıy tiykarları

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

- Ózbekstan Respublikası Konstituciyası ekologiya huqıqınıń tiykarǵı deregi.
- Ekologiya huqıqınıń maqset-wazıypaları hám tiykarǵı principi.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası ekologiya huqıqınıń tiykarǵı deregi

Ekologiya huqıqınıń derekleri degende qorshaǵan ortalıqtı qorgaw, tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw hám xalıqtıń ekologiyalıq qawıpsızlıǵın támiyinlew menen baylanıslı jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwǵa xızmet etetuǵın nızam hújjetleri túsiniledi.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası Ekologiya huqıqınıń tiykarǵı deregi bolıp esaplanadı.

Konstituciyamızda shaxs, jámiyet, mámlekettiń jámiyetlik, ekonomikalıq, siyasiy-huqıqıy, mádeniy-agartıwshılıq tarawlarındaǵı negizleri bekemlengen bolıp, qorshaǵan ortalıqtı qorgaw, tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıw boyınsha mámleket-huqıqıy mexanizmin qalıplestiriwde zárúr áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Sonıń ushın da Konstituciyada belgilengen qaǵıydalar arqalı fizikalıq hám yuridikalıq tárepler ekologiya huqıqı, wazıypaları hám erkinliklerin ańlatadı.

Puqaralar qorshap turǵan tábiyiy ortalıqqa ıqtıyatlı túrde qatnas jasawǵa minnetli.

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, 50-statya

Konstituciyaımızda puqaralar qorshağan tábiyyi ortalıqqa abaylı qatnasta bolıwı minnetleme sıpatında belgilenedi. Bul menen bolsa, ekologiyağa aqılğa muwapıq qatnasta bolıw mámleket siyasatı dárejesinde belgilenedi.

Konstituciyanıń «Jámiyettiń ekonomikalıq negizleri» bólimi statyalarında mülk huqıqınıń mazmunı aytılsa, ekinshiden, mülkten paydalanıw huqıqına iye bolğan fizikalıq hám yuridikalıq tárep-lerdiń xojalıq hám óndiris procesinde ekologiyalıq ortalıqqa zıyan jetkermewi, yaǵnıy olardıń ekologiyalıq minnetlemeleri bekkemlenedi.

Konstituciyanıń 55-statyasında berilgen qaǵıydanıń áhmiyeti sonda, birinshiden, gárezsizligimizdiń materiallıq negizin qurawshı tábiyyi baylıqlar xalqımızdıń baylıǵı, mülki ekenligi, ekinshiden, tábiyyi resurslardan tek aqılğa muwapıq paydalanıw zárúrligi, úshinshiden, respublikamız tábiyatı mámleket qorgawına alınǵanlıǵı, yaǵnıy ekologiyalıq-huqıqiy qatnasıqlardı mámleket tárepinen kepillik beriliwi sıyaqlı áhmiyetli principlerdi bek-kemleydi.

Házirgi kúnde dúnyanıń kóplep ayaqlarında taza ishimlik suwı kemeyip barmaqta. Álbette, bulardıń bári suw basseynleriniń pataslanıwı, ekologiyalıq normalardıń buzılıwı sebepli suw qorlarınıń sapasınıń jamanlasıwı aqıbetinde júz berip atırǵanlıǵı búgin heshbirimizge sır emes. Sonida aytıw kerek, sanaat shıǵındıları hám tóginlerden intensiv paydalanıw kóplegen jaǵdaylarda suwda zıyanlı ximiyalıq zatlardıń artıwına sebep bolıp, nadurıs suwǵarıwlar topıraqtıń shorlanıwı hám suwdıń puwlanıw dárejesiniń kúsheyiwine alıp keledi.

Jer, jer astı baylıqları, suw, ósimlik hám haywanat dúnyası hám basqa da tábiyyi qorlar ulıwma milliy baylıq bolıp tabıladı, olardan aqılğa muwapıq paydalanıw tiyis hám olar mámleket tárepinen qorǵaladı.

**Ózbekstan
Respublikasınıń
Konstituciyası,
55-statya**

Ekologiyalıq apatshılıq degende neni túsinesiz?

Ekologiya huqıqınıń maqset-wazıypaları hám tiykarǵı principleri

Ekologiya huqıqı tábiyat hám jámiyet sistemasında payda bolatuǵın ekologiyalıq-huqıqıy qatnasıqlardı tártipke salıwǵa qaratılǵan keń qamtıwlı hám kóp tarmaqlı huqıq tarawlarınan biri bolıp, tábiyat penen jámiyet arasındǵı jámiyetlik qatnasıqlardı huqıqıy jaqtan tártipke salıwdı úyreniwshi ilim bolıp tabıladı. Ekologiyalıq qatnasıqlar sistemasında tábiyiy resurslardan paydalanıw keń hám áhmiyetli orındı iyeleydi.

Tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanbaw aqıbetinde tábiyatta túrli ekologiyalıq mashqalalar payda boladı hám ekologiyalıq krizis keskinlesedi. Ekologiya huqıqınıń principleri tábiyat-jámiyet sistemasındaǵı óz ara qatnasıqlar baǵıtın, shegaraların

Huqıq tariyxınan

Respublikamız tábiyattı saqlaw tarawındaǵı xalıq aralıq-huqıqıy hújjetler, mısalı, 1992-jıldıǵı «Biologiyalıq kóp túrlilik haqqında», Rio-de-Janeyro Konvensiyaları, 1972-jıldıǵı «Dúnyanıń mádeniy hám tábiyiy miyrasın qorǵaw haqqında» ǵı Konvensiya, 1995-jıl 16-iyundegi «Aziya hám Afrika batpaqlarında jasawshı hám kóship júriwshi quslardı qorǵaw haqqında»ǵı shártnama, 1973-jıl 3-marttaǵı «Jaq bolıp ketiw aldında turǵan jabayı flora hám fauna túrleri menen xalıq aralıq sawda-satıq islew haqqında»ǵı Konvensiya, 1976-jıl 10-dekabrdegi Qorshaǵan ortalıqqa áskeriy yamasa basqa zıyan jetkeriwshi qural-lar qollanılıwınıń aldın alıwǵa tiyisli Konvensiya, 1992-jıl 9-maydaǵı BMSınıń «Klimattıń ózgeriwi haqqında»ǵı Keń kólemlı konvensiya, 1985-jıl 22-marttaǵı «Ozon qatlamın saqlaw haqqında»ǵı, «Ozon qatlamın buzıwshı zatlar haqqında»ǵı Monreal protokoli, UQShınıń 1991-jıl 17-dekabrdegi «Energetik xartiyası», 1994-jıl 17-iyundegi «Qattı qurǵaqshılıqtı basınan ótkerip atırǵan hám yaki shólge aylanıp baratırǵan mámleketlerde, ásirese Afrikada shólge aylanıwǵa qarsı gúres haqqında» Konvensiya h. t.b. qosılǵan.

belgilep beriwde, ekologiyalıq-huqıqıy mexanizmniń turaqlılıǵına kepillik beriwde hám nızamlardıń ta-
lap-qaǵıydalarınıń ekologiyalıq qatnasıqların tártipke
salıwda úlken áhmiyetke iye.

Tábiyat hám jámiyet arasındaqı óz ara qat-
nasıqlar júdá hár qıylı hám quramalı bolǵanlıqtan
da ekologiya huqıqınıń principlerin tómendegi siste-
maǵa bóledi:

- mámleket hám huqıqtıń ulıwma principleri;
- qorshaǵan tábiyiy ortalıqtı qorgawǵa tiyisli principler;
- tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq pay-
dalanıwǵa qaratılǵan principler.

Ekologiya huqıqı huqıq sistemasınıń tarawı
sıpátında ekologiyalıq qatnasıqlardı tártipke salıwda
nızamlılıq jámiyetlik ádillik, áshkaralıq, isendiriw
hám májbúrlew sharalarınıń birgeligi, shaxslardıń
huqıq hám wazıypalarınıń birligi h.t.b.

Soraw hám tapsırmalar

1. Tekstti oqıń hám ekologiyalıq apatshılıqtıń jámiyetke sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy, ruwxıy tásirlerin túsindir.

Aral teńiziniń apatshılıqqa ushırawı tábiyatqa da úlken zıyan jetkermekte. Regionda haywanat hám ósimlikler dúnyası genofondınıń derlik yarımınan kóbi, yaǵnıy balıqlardıń 11, sút emiziwshilerdiń 12, quslardıń 26 hám ósimliklerdiń 11 túri joq bolıp ketken.

2. Elimizde qorshaǵan ortalıqtı, tábiyattı qorgawǵa tiyisli qabıl etilgen nızam astı hújjetlerin toplań hám tanısp shıǵıń. Bul hújjetlerdiń qabıl etiliwinen gózlengen tiykarǵı maqsetlerdi anıqlań.
3. Ózińiz qorshaǵan ortalıqtı, tábiyattı qorgawda qalay qatnasasız?

Aral teńizi tariyxınan

XX ásir diń
60-jıllarında
Ámiwdárya hám
Sırdáryadan Aral
teńizine hár jılı
56 kub.km.suw
quyılǵan.

Xalıqtıń sezilerli
tárizde kóbeyiwı,
urbanizaciya,
jerlerdiń intensiv
ólestiriliwi,
ekologiyalıq
aqıbetlerdi
oylamastan
Aral teńizi
basseyninde iri
gidrotexnikalıq
hám irrigaciya
qurılımlarınıń
qurılısı
planetadaǵı
eń shıraylı
basseyniniń
qurǵawına alıp
keldi.

24-§ Ekologiyalıq huqıqbuzarlıq ushın juwapkershilik

Ekologiya huqıqı – tábiyat penen jámiyet arasında payda bolatuǵın jámiyetlik qatnasıqlardı huqıqiy tárepten tártipke salıwdı úyreniwshi fond. Ekologiyalıq huqıqı búgingi kúnde Ózbekstan Respublikasınıń erkin huqıq sistemasında óz ornı hám uqıplılıǵına iye bolǵan óz aldına baǵıt hám qásiyetlerge iye huqıq tarawı bolıp esaplanadı.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Ekologiyalıq juwapkershilik túsinigi, mánisi hám túrleri.
- Ózbekstan Respublikasınıń «Tábiyattı qorǵaw haqqında»ǵı Nızamı.
- Ekologiyalıq huqıqbuzarlıq ushın juwapkershilik.

Ekologiyalıq juwapkershilik degende ádep-ikramlılıq qadiriyatlar, milliy hám xalıq aralıq huqıq normaları tárepinen qorshaǵan tábiyiy ortalıqtı qorǵaw maqsetinde ornatılǵan tártip-qaǵıyda hám normalardıń qandayda bir mámleket, yuridikalıq yamasa fizikalıq shaxslar tárepinen buzılıwı aqıbetinde olarǵa qarata qollanılatuǵın jaza shara-ları túsiniledi.

Ekologiyalıq juwapkershilik mazmun-mánisine qaray úsh kóriniste sáwlelenedi:

- ekologiyalıq-jámiyetlik juwapkershilik;
- ekologiyalıq-ekonomikalıq juwapkershilik;
- ekologiyalıq-huqıqiy juwapkershilik.

Ekologiyalıq-jámiyetlik juwapkershilik adamlardıń jámiyetshilik aldındaǵı juwapkershiligi bolıp tabıladı.

Ekologiyalıq-ekonomikalıq juwapkershilik bol-sa ekonomikalıq-huqıqiy juwapkershiliktiń bir túri bolıp, ol milliy yamasa xalıq aralıq huqıq normalarında belgilengen tártip-qaǵıyda hám normalardıń buzılıwı hám bunıń aqıbetinde olarǵa qarata tek ǵana ekonomikalıq juwapkershilik shara-larınıń tólew túri qollanıladı.

Ekonomikalıq juwapkershilik sıpatında tábiyy resurslardan paydalanıw hám qorshaǵan ortalıqtı pataslaw ushın tólemler qollanıladı.

Ekologiyalıq-huqıqıy juwapkershilikke milliy hám xalıq aralıq huqıq normalarında belgilenen ekologiyalıq qatnastıń qatnasıwshıları ushın májbúriy kúshke iye bolǵan tártip-qaǵıyda hám normalardı buzǵanlar ushın yuridikalıq kórinistegi jaza sharaları qollanılıwı kiredi.

Ózbekstan Respublikasınıń «Tábiyattı qorǵaw haqqında»ǵı Nızamı

Ózbekstan Respublikasınıń «Tábiyattı qorǵaw haqqında»ǵı Nızamı tábiyy ortalıq sharayatların saqlawdıń, tábiyy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıwdıń huqıqıy, ekonomikalıq hám shólkemlestiriwshilik tiykarların belgilep beredi. Nızamnıń maqseti insan hám tábiyat arasındaqı qatnaslar birgelikte rawajlanıwın, ekologiya sistemaları, puqaralardıń qolaylı qorshaǵan ortalıqqa iye bolıw huqıqına kepillik beriwden ibarat.

Tábiyattı qorǵawǵa tiyisli nızamlardı buzǵanlıq ushın juwapkershilik

Tábiyattı qorǵawdıń standartları, normaları, tártip-qaǵıydaları hám basqa normativ-texnikalıq talapların buzıwda, sonıń ishinde:

- kárxanalar, qurılmalar, transport quralları hám basqa obyektlerdi rejelestiriw, qurıw, tiklew, ońlaw, olardan paydalanıw yamasa olardı saplastırıw waqtında, ekologiyalıq kózqarastan qáwipli ónimlerdi sırt ellerge shıǵarıw hám alıp keliwde huqıqtıń belgilep qoyılǵan ekologiya sıyımlılıǵın, ekologiya normaların, tártip-qaǵıydaların buzıwda;

Ekologiyalıq juwapkershilik qáwipsiz ortalıqtı támiyinlewdegi mámleket, jámiyet hám shaxslardıń házirgi hám keleshek áwladlar aldındaǵı wazıypaları hám keleshek áwladlar aldındaǵı wazıypalar hám minnetlemeleri hám de olardı orınlamawı sebepli kelip shıǵatuǵın jámiyetlik-ekonomikalıq hám yuridikalıq aqıbetler bolıp tabıladı.

Ekologiyalıq jınayatlar

– qorshaǵan tábiyy ortalıqqa jámiyetlik qáwipli zıyan jetkeretuǵın jámiyetlik qáwipli qılmıslar jıyındısı.

Ótken ásirdeń ortalarında atmosfera quramında CO_2 niń muǵdarı 0,02% bolsa, házirgi waqıtta bul cıfr 0,03%ke shekem artqan. Sırtqı ortalıqqa shıǵarılatuǵın CO_2 niń 31%in AQSH, 18%in ĞMDA elleri, 7% in Qıtay, 5,4%in Germaniya, 4,7%in Yaponiya, 3%in Franciya shıǵarıp taslamaqta. Qalǵan 31%i bolsa basqa ellerdiń esabına tuwrı keledi.

- tábiyiy baylıqlardan óz basımshalıq penen paydalanıwda, mámleketlik ekologiya ekspertizası talapların orınlamaǵanlıqta;
- tábiyiy resurslardan paydalanǵanlıq ushın belgilengen tólemdi, sonday-aq qorshaǵan ortalıqtı pataslaǵanlıq hám oǵan zıyanlı tásir kórsetiwdiń basqa túrleri ushın kompensaciya tólemlerin tólewden bas tartqanlıqta;
- tábiyattı qorǵaw obyektlerin qurıw rejelerin, tábiyattı qorǵawǵa tiyisli basqa ilajlardı orınlamaǵanlıqta;
- qorshaǵan tábiyiy ortalıqtı tiklew, oǵan jetkeriletuǵın zıyanlı tásir aqibetlerin saplas-

12-statya. Insannıń jasaw ushın qolaylı qorshaǵan tábiyiy ortalıqqa iye bolıw huqıqı hám bul ortalıqtı saqlap qalıw boyınsha wazıypası

Ózbekstan Respublikası xalqı óz salamatlıǵı hám keleshek áwladtıń salamatlıǵı ushın qolaylı tábiyiy ortalıqta jasaw, óz salamatlıǵın qorshaǵan ortalıqtıń zıyanlı tásirinen qorǵaw huqıqına iye.

Mine usı maqsette Ózbekstan Respublikası xalqı tábiyattı qorǵaw boyınsha jámáátlik shólkemlerge birlesiw, qorshaǵan tábiyiy ortalıqtıń jaǵdayı hám de onı qorǵaw boyınsha kórilip atırǵan is-ilajlarǵa tiyisli maǵlıwmatlardı talap etiw hám alıw huqıqına iye.

Ózbekstan Respublikası xalqı tábiyiy resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıwı, tábiyat baylıqlarına abaylılıq penen qatnasta bolıwı, ekologiya talaplarına ámel etiwı shárt.

Ózbekstan Respublikasınıń «Tábiyattı qorǵaw haqqında»ǵı Nızamı

tırıw hám tábiyy resurslardı qayta islep shıǵarıw ilajların kórmegenlikte;

- tábiyattı qorǵaw ústinen mámleketlik qadaǵalawdı ámelge asırıp atırǵan mekemelerdiń kórsetpelerin orınlamaǵanlıqta;
- tábiyattı qorǵaw obyektleri, qorǵalatuǵın tábiyy ayaqlardıń huqıqıy rejimin buzǵanlıqta;
- qorshaǵan tábiyy ortalıqqa zıyanlı tásirde esapqa alıw tártip-qaqıydaların buzǵanlıqta;
- shıǵındıardı, ximiyalastırıw quralların, sonday-aq radioaktiv hám zıyanlı ximiyalıq zatlardı saqlaw, tasıw, olardan paydalanıw, olardı zıyansızlandırıw hám kómp taslaw waqtında tábiyattı qorǵaw talapların buzǵanlıqta;
- tábiyy ortalıqtı qorǵaw tarawındaǵı mámleketlik qadaǵalawdı ámelge asırıwshı lawazımlı shaxslardıń obyektlerge barıwına, ayırım shaxslar hám tábiyattı qorǵaw jámiyetlik shólkemlerine óz huqıq hám wazıypaların jariqqa shıǵarıwına tosqınlıq etkenlikte;
- qorshaǵan tábiyy ortalıqtıń jaǵdayı hám onıń resurslarınan paydalanıw haqqında óz waqtında hám durıs informaciya beriwden bas tartqanlıqta ayıpker bolǵan shaxslar Ózbekstan Respublikasınıń nızamlarına muwapıq intizamlı, hákimshilik, jınayıy hám basqa túrdegi juwapkershilikke tartıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ilim-texnikanıń tásirinde qorshaǵan ortalıqtıń ózgeriwi procesiniń mazmunın túsindirıń.

2. Ekologiyalıq krizis degende neni túsinesiz?

Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksiniń 193-196-statyaların oqıń hám jınayat subyekterin anıqlań. Jınayattıń subyektiv tárepine baha berıń.

Er jetpegen shaxslardıń juwapkershilik sheńberin anıqlań.

1. *A.,K. hám B. isimli shaxslar (hámmesi 16 jasta) toǵayǵa dem alıwǵa shıǵadı. Olar ot jaqtı hám oǵan kóplep jańa kesilgen terek shaqaların tasladı. Tez arada órtti basqarıp bolmay qaldı hám samal tásirinde ol toǵay shetine tez tarqala basladı. Bunıń nátiyjesinde tábiyatqa kóp muǵdarda zıyan jetkerildi.*

2. *Er jetpegen N. isimli shaxs óndiris kárxanasınan shıǵarılgan shıǵındılardı belgilengen orıńǵa tókpesten, jaqın jerdegi suw basseynine tóǵıp jiberiwi nátiyjesinde awılda juqpalı kesellik epidemiyasınıń tarqalıwına sebep boldı, sonday-aq sharwa mallarınıń da keselleniwine alıp keldi.*

3. *Gúzgi dem alıs kúnlerinde G. ata-anası, úkeleri menen dala háwlige dem alıwǵa bardı. Kesh gúz bolǵanlıqtan hámme jedi terek japıraqları qaplaǵan. G. úkeleri menen japıraqlardı dalanıń bir shetine jıynadı da, jaǵıp jiberdi. Bul jaǵdaydı kórgen ákesi dárhal kelip, ottı óshirdi hám ulına eskertpe berdi. Tereñirek oy qazıwdı hám japıraqlardı mine usı oyǵa kómip jiberiwdi buyırdı. Eger japıraqlar jaǵıp jiberilse, qanday huqıqtı aqıbet kelip shıǵıwı múmkin edi?*

V bólim. PROCESSUAL HUQÍQÍ

25- Jınayat-processual nızam 26-§ hújjetleri

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Ózbekstan Respublikası Konstituciyası processual huqıqtıń tiykarǵı deregi.
- Xalıq aralıq huqıqtıń ulıwma moyınlangan principleriniń processual nızamshılıqta moyınlanıwı. Ayıpsızlıq prezumpciyası.
- Jınayat-processual nızam hújjetleriniń wazıypaları.
- Ózbekstan Respublikasınıń Puqaralıq processual hám Jınayat processual kodeksleri.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyası processual huqıqtıń tiykarǵı deregi

Jınayat-processual huqıq sudta islerdiń júrgiziliwi, sonday-aq, sorastırıw hám dáslepki tergew procesinde qatnasıwshılar hám basqa mápdar shaxslardıń huqıqların názerde tutadı. Processual huqıq Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyasında belgilengen jeke huqıq hám erkinliklerdi zárúrliksiz hám tiykarsız sheklenbewine xızmet etedi.

Processual huqıqlar demokratiyalıq xarakterde bolıp, dawlardı hám kelispewshiliklerdi, huqıqbuзарlıq, sonıń ishinde jınayatlıq islerdiń tez hám

Ózbekstan Respublikasında demokratiya ulıwma insanıylıq principlerine tiykarlanadı, olarǵa muwapıq insan, onıń ómiri, erkinligi, ar-namısı, qádir-qımbatı hám basqa da ajıralmas huqıqları eń joqarı qádiriyat bolıp tabıladı.

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 13-statyasınan

Jinayat islegelikte ayıplanıp atırğan hárbir shaxstın isi sudta nızamlı tártipte, ashıq túrde kórip shıǵılıp, onıń ayıbı anıqlanbaǵansha ol ayıpker bolıp esaplanbaydı. Sudta ayıplanıp atırğan shaxsqa ózin qorǵaw ushın barlıq sharayatlar támiyinlep beriledi.

**Ózbekstan
Respublikasınıń
Konstituciyası,
26-statya**

durıs tekseriliwi, tiykarlı, nızamlı hám aqlıǵa uǵras sheshiliwine kepillik beredi.

Processual huqıq yuridikalıq shaxslardıń máplerin qorǵawǵa da xızmet etedi. Jinayatlıq iste gúmandar shaxs hám ayıplanıwshınıń tiyisli eń áhmiyetli processual huqıqı qorǵanıw hám qorǵawshınıń járdeminen paydalanıwdan ibarat.

Ulıwma qabil etilgen xalıq aralıq huqıq principleriniń processual nızamshılıqta moyınlanıwı

Insanlardıń siyasiy huqıq hám erkinliklerin támiyinlewshi áhmiyetli xalıq aralıq huqıqıy hújjet 1966-jılı 16-dekabrde BMSH tárepinen qabil etilgen «Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındaǵı» xalıq aralıq Pakt bolıp esaplanadı. Bul pakt 5 bólim, 53 statyanı óz ishine aladı.

Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındaǵı xalıq aralıq Pakt birinshi nábette barlıq puqaralardıń siyasiy huqıqların, mámleket hám jámiyetlik jumıslardı basqarıwda qatnasın támiyinlep beredi.

Bul pakttıń 14-statyası úshinshi bólimi hám de Insan huqıqları hám tiykarǵı erkinlikle-

Xalıq aralıq huqıq

Barlıq adamlar nızam aldında teń hám heshbir tosqınlıqsız nızam menen teń qorǵalıw huqıqına iye. Barlıq adamlar usı Dekloraciyaǵa qayshı bolǵan hárqanday kemsitiwden hám sonday kemsitiwge shaqıratuǵın hárqanday gij-gijlewden teń qorǵalıw huqıqına iye.

Insan huqıqları pútkil dúnya dekloraciyasınıń 7-statyasınan

rin qorǵaw haqqındaǵı Evropa konvenciyasınıń 6-statyası úshishi bólimine muwapıq jınayat islewde ayıplanıp atırǵan shaxstıń sud isi tiykarsız keshiktiriwine jol qoyılmaydı. Ayıplanıwshınıń bul huqıqı ádilliktiń tiykarǵı kepilliklerinen birin ózinde sáwlelendiredi. Sud tárepinen jınayatlıq istıń qosımsha tergew ótkeriw ushın qaytarılıwı bolsa, usı kepillikke qayshı bolıp tabıladı.

Ayıpsızlıq prezumpciyası

Ayıpsızlıq prezumpciyasına muwapıq ayıpkerdiń jınayat nızamlı tártipe dálillenbegenshe ol ayıpsız dep esaplanadı. Gúmandar, ayıplanıwshı yamasa sudlanıwshı onıń jınayatta ayıpkerligi nızamda názerde tutılǵan tártipte dálillegenge shekem hám sudtıń húkimi menen nızamlı kúshke kirgenge shekem ayıpsız bolıp esaplanadı. Ol óziniń ayıpsızlıǵın dálillewi shárt emes. Ayıpkerlikke tiyisli barlıq gúmanlar, eger olardı saplastırıp imkanıyatı bolmasa, gúmandar, ayıplanıwshı yamasa sudlanıwshınıń paydasına sheshiliwi tiyis. Nızam qollanılıp atırǵanda kelip

23-statya.

Ayıpsızlıq prezumpciyası

Gúman etiliwshi, ayıplanıwshı yaki sudlanıwshı onıń jınayat islewde ayıpkerligi nızamda názerde tutılǵan tártipte dálillegenge hám nızamlı kúshke kirgen sud húkimi menen anıqlanǵanǵa shekem ayıpsız esaplanadı.

**Ózbekstan
Respublikası
Jınayat procesual kodeksinen**

Xalıq aralıq huqıq

1. Jınayat islegenlikte ayıplanǵan adam qorǵaw ushın barlıq imkanıyatlar támiyinlegen halda, ashıq sud májilisi jolı menen onıń ayıbı nızamlı tártipte anıqlanbaǵanǵa shekem ayıpsız dep esaplanıwǵa haqlı.

2. Heshkim, islengen waqıtta milliy nızamlar yamasa xalıq aralıq huqıqlarǵa muwapıq jınayat dep tabılmaǵan is-háreketi yamasa iskerliksizligi ushın jazaaǵa húkim etiliwi múmkin emes. Sonday-aq, jınayat islengen waqıtta qollanılıwı múmkin bolǵan jazaaǵa qarata awırlaw jaza beriliwi múmkin emes.

Insan huqıqları pútkil dúnya dekloraciyasınıń 11-statyasınan

Hárbir shaxsqa óziniń huqıq hám erkinliklerin sud arqalı qorǵaw, mámleketlik uyımlardıń, lawazımlı shaxslardıń, jámiyetlik birlespelerdiń nızamsız is-háreketleri ústinen sudqa shaǵım etiw huqıqı kepillenedi

Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, 44-statya

shıǵatuǵın gúmanlar da onıń, ayıplanıwshınıń, sudlanıwshınıń paydasına sheshiledi.

Jınayat-processual nızam hújjetleriniń wazıypası

Jınayat-processual nızam hújjetleriniń wazıypaları jınayatlardı tez hám tolıq ashıwdan, jınayat islegen hárbir shaxsqa ádil jaza beriliwi hám de ayıbı bolmaǵan heshbir shaxs juwapkershilikke tartılmaslıǵı hám húkim etilmesligi ushın ayıpkerlerdi anıqlawdan hám de nızamnıń durıs qollanılıwın támiyinlewden ibarat.

Jınayatlıq islerdi júrgiziwdiń jınayat-processual nızamlarda belgilengen tártibi nızamlılıqtı bekkemlewge, jınayatlardıń aldın alıwǵa, shaxs, mámleket hám jámiyet máplerin qorǵawǵa járdem beriwı tiyis.

Jınayat procesi — process qatnasıwshılarınıń anıq bir jınayat processual iskerligi hám de usı iskerlikke tiyisli bolǵan huqıqıy qatnasıqlar sistemasın quraydı.

Jınayat procesiniń wazıypaları — jınayatlardı ashıw, ayıpkerlerdi ádil jazalaw, sonday-aq basqa jınayatlardıń aldın alıw, puqaralardı nızamlılıqqa ámel etiw ruwxında tárbiyalawdan ibarat.

Jınayat procesiniń ajıralmas qásiyetin onıń huqıqıy tábiyatı — bul iskerlik hám tiyisli jámiyetlik qatnasıqlardıń nızamlı jaqtan qatań tártipke salıwı quraydı.

Jınayat processual nızamı málim bir processual háreketlerdi rásmiylestiretuǵın tiyisli hújjetler: sorastırıw hám dáslepki tergew basqıshında — qararlar hám bayanlamalar, sud talqılawı basqıshında — ayırılısıwlar, húkimler hám basqalardı názerde tutadı.

Mashinasında emlewxana esigine shekem kelgen Sh. isimli shaxs arqa orınlıqta otırǵan, basınan qan aǵıp turǵan, kiyimleri shań, ayaq-qolı tilingen, ózi kishkene 10 jaslardaǵı bir qızdı kóterip aldı da, juwirǵanınsha qabıllawxanaǵa asıqtı. Jası qırıqtan asqan orta boylı shıpakerdiń: «Ne boldı?» – dep bergen sorawına: «Bilmeymen, kóshe-den usı awhalda taptım», – dep juwap berdi. Shıpaker qızdı kózden ótkerip, hamshıraǵa tezlik penen rentgen xanasına alıp barıwdı buyırdı.

Ózi bolsa Sh. isimli shaxstan bolǵan waqıyanı sorap, náwbetshilik dápterine jazar eken: «Hámmeńiz sonday deysiz. Qılǵılıqtı qılıp qoyıp juwabın da beriw kerek-dá, inim! – dep qoydı. — Biz ishki isler organlarına xabar beremiz. Mine bul jerge imza qoyıń. Mashinańız hám telefonıńızdıń nomerın jazıwdı umıtpań. Hesh jerge ketip qalmań, men qızdan xabar alaman».

Shıpaker qızdıń aldınan qaytqanda Sh. isimli shaxs álleqashan ketip úlgergen edi. «Bul bolsa barıp turǵan jinayatshı eken-ǵo, qashıp ketti», – degen pikir ótti shıpakerdiń kewlinen. Sol waqıtta esikten ishki isler xızmetkerleri kirip keldi. Olar bir adam waqıya hám qızdı bul jerge alıp kelgenligi haqqında xabar bergenin aytıstı. Waqıya ornındaǵı video jazıwdan anıqlanıwınsha «Lasetti» markalı aq mashina urıp, waqıya ornınan jasırınǵan. Artınan kiyatırǵan «Matiz» avtomashinası aydawshısı bolsa qızdı emlewxanaǵa alıp kelgen. Ishki isler xızmetkerleri aq «Lasetti» iyesin tapqanın da aytıp ótti. Shıpaker biyǵuna jigitti tiykarsız ayıplaǵanı ushın tilin tislep qaldı.

1. Waqıya qatnasıwshılarına óz múnásibetińizdi bildiriń.
2. Sh. isimli shaxstı jinayatshı dewge bolama?
3. Aq reńli «Lasetti» aydawshısın-she?
4. Shıpaker durıs is tutqanba?
5. Bul jerde ayıpsızlıq prezumpciyası buzılǵanba? Pikirińizdi dálilleń.

27-§ Jinayat procesi qatnasıwshıları

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısaız:

Jinayat procesi tómendegiler menen sıpatlanatuğın birneshe basqıshlardan ibarat:

- a) jinayat procesiniń ulıwma wazıypalarınan kelip shıǵatuğın óziniń ayrıqsha wazıypaları menen;
- b) qatnasıwshılardıń ayrıqsha quramı menen;
- d) bul qatnasıwshılardıń ózine tán háreketleri hám huqıqıy qatnasıqları menen;
- e) bul iskerlikke juwmaq jasaytuğın ózine tán hújjetler menen.

- Jinayat procesi qatnasıwshıları.
- Proceste qatnasıwshı basqa shaxslar.

Jinayat procesinde sorastırıwshı, tergewshi, sudya, sud májilisi xatkeri, prokuror qatnasadı. Jinayat isin júrgiziwde jámáátshilik hám olardıń wákılleri de qatnasıwı múmkin.

Sonday-aq, jinayat procesinde óz máplerin qorgaytuğın shaxslar, qorgawshılar hám wákıller qatnasadı. Bularǵa ayıplanıwshı, gúman etiliwshı, qorgawshı, jábirleniwshı, puqaralıq dawager, jábirleniwshiniń nızamlı wákılleri, jábirleniwshiniń, puqaralıq dawagerdiń hám puqaralıq juwapkerdiń wákılleri kiredi.

Jinayat procesinde qatnasıwshı basqa shaxslar sıpatında gúwa, gúwanıń advokatı, ekspert, qánige, awdarmashı, biytáreplerdi alıwımız múmkin.

Ózbekstan Respublikası Jinayat-processual kodeksinde jinayat procesinde qatnasıwshılardıń huqıq hám minnetlemeleri ayrıqsha berilgen.

Tómendegi jaǵdaylarda sudya, sonday-aq xalıq másláhátshisi, prokuror, tergewshi, sorastırıwshı, tergewge shekem tekseriwdi ámelge asırıwshı organınıń lawazımlı shaxsı, sud májilisiniń xatkeri jinayat isin júrgiziwde qatnasıwǵa haqlı emes hám onnan bas tartıw kerek, eger:

1) ol usı is boyınsha jábirleniwshi, puqaralıq dawager, puqaralıq juwapker, ekspert, qánige, aw-darmashı, biytárep, gúwa, qorgawshı sıpatında, gúman etiliwshi, ayıplanıwshı, sudlanıwshınıń nızamlı wákili yamasa jábirleniwshi, puqaralıq dawager, puqaralıq juwapkerdiń wákili sıpatında qatnasıp atırǵan yamasa burın qatnasqan bolsa;

2) ol usı isti júrgiziw ushın juwapker bolǵan qandayda bir lawazımlı shaxstıń yamasa Jınayat processual kodekstiń 76-statyası birinshi bóliminiń 1-bántinde kórsetilgen ózge shaxslardıń aǵayını bolsa;

3) onıń qalıs ekenligine hám biyǵárezligine gúman tuwdıratuǵın basqa jaǵdaylar bar bolsa.

Sudya burın usı isti júrgiziwde tergewge shekem tekseriwdi ámelge asırıwshı organniń lawazımlı shaxsı, sorastırıwshı, tergewshi, prokuror, sud májilisiniń xatkeri sıpatında qatnasqan bolsa, sol isti aldaǵı waqıtta kóriwde qatnasa almaydı. Birinshi instansiya, apellyaciya yamasa kossaciya instansiyası aldında yaki qadaǵalaw tártibinde isti kóriwde qatnasqan sudya onıń qatnasında shıǵarılǵan húkim, qarar biykar etilgennen keyin sol isti kóriwde qatnasa almaydı.

Oylap kóriń, jınayat procesiniń basqışları bir-birinen keyin qatań izbe-izlik penen ámelge asırılsa, qanday aqıbetlerge alıp keliwi múmkin?

Eger tergewge shekem tekseriwdi ámelge asırıwshı organniń lawazımlı shaxsı Ózbekstan Respublikası Jınayat-processual kodeksiniń 76,79-statyalarında kórsetilgen jaǵdaylar barlıǵı sebepli ózin-ózi biykar etpese, onı biykar etiw máselesi mápdar shaxslardıń arzaları boyınsha tergewge shekem tekseriwdi ámelge asırıwshı organ baslıǵı yamasa prokuror tárepinen sheshiledi. Biykar etiwdi qanaatlandırıw yamasa qanaatlandırmaw haqqındaǵı qarar shıǵarıladı.

Uyalıw hám tartınshaqlıq qayǵı hám jamanlıq sebepli tınıshlıqtıń buzılıwı. Bunnan insan óziniń ótmi-shi, házirgi waqtı hám keleshekтеgi abırayı qanday bolıwına qaramastan, ózin ózi ayıplaydı.

Abu Ali ibn Sino

Jınayat isin birinshi instansiya sudında kóriwde qatnasqan sudya usı jınayat isin apelyaciya yamasa kassaciya instansiyasında yaqi qadaǵalaw tártibinde kóriwde qatnasa almaydı.

Jınayat isin apellyaciya instansiyası aldında kóriwde qatnasqan sudya usı jınayat isin birinshi instansiya yamasa kassaciya instansiyası sudında yaqi qadaǵalaw tártibinde kóriwde qatnasa almaydı. Jınayat isin kassaciya instansiyası sudında kóriwde qatnasqan sudya usı jınayat isin birinshi instansiya yamasa apellyaciya instansiyası sudında yaqi qadaǵalaw tártibinde kóriwde qatnasa almaydı.

Jınayat isin qadaǵalaw tártibinde kóriwde qatnasqan sudya usı jınayat isin birinshi instansiya, apellyaciya yaqi kassaciya instansiyası sudında kóriwde qatnasa almaydı.

Sorastırwshınıń, tergewshiniń, sonday-aq sud májilisi xatkeriniń óz processual minnetlemesin orınlawı, eger, usı is qosımsha tergew júrgiziw yamasa sudta jańadan kóriw ushın jiberilgen bolsa, olar tárepinen tiyislisinshe sorastırw, dáslepki tergew júrgiziwge, sonday-aq, sud májilisi bayanlamasın dúziwge tosqınlıq etpeydi.

1. *Operativ maǵlıwmattı úyreniw maqsetinde Ándijan, wálayatınıń Balıqshı rayonında jasawshı, 1979-jılı tuwılǵan M.A.nıń jasaw ornı tekserilgende qurılıs pitpegen úyinen qaǵazǵa oralǵan, awırlıǵı 326,5g. bolǵan náshebentlik zat tabılıp, dálil retinde alındı.*

2. *2018-jıldıń 16-fevral kúni Jınayat isleri boyınsha Tashkent wálayatı sudında A.T.hám de onıń jınayıy sherikleri sıpatında gúman etilip atırǵanlar ústinen náwbettegi sud májilisi bolıp ótti.*

Sud májilisinde jınayıy is boyınsha sudlanıwshılar ózleriniń sońǵı sózlerin ayttı. Olar Jınayat kodeksiniń 177-statyası 3-bóliminiń «a» hám «b» bándi, 188-statyası, 189-statyası, 190-statyası 2-bóliminiń «a» hám «v» bándlerinde názerde tutılǵan jınayatlardı islegenlikte ayıplangán.

1. Bul jınayatlar jınayat procesiniń qaysı basqışında bolıp esaplanadı.
2. Olar qaysı basqışlardan ótip bolǵan?
3. Jınayat procesinde qaysı shaxslar qatnasqan dep oylaysız? Pikińizdi Ózbekstan Respublikası Jınayat processual kodeksiniń statyaları tiykarında dálilleń.
4. Usı jınayat procesinde óz máplerin qorgaytuǵın shaxslardı ayırıp kórsetiń.
5. Qanday jaǵdaylarda sudya, sonday-aq xalıq másláhátshisi, prokuror, tergewshi, sorastırıwshı tergewge shekem tekseriwdi ámelge asırıwshı, organnıń lawazımlı shaxsı, sud májilisiniń xatkeri jınayat isin júrgiziwde qatnasıwǵa haqılı emes hám onı biykar etiwı tiyis?
6. Jınayat isin birinshi instansiya sudında kóriwde qatnasqan sudya usı másele boyınsha qaysı instansiya sudlarında qatnasa almaydı?

28-§ Jınayat processual nızamshılıqta anıqlanıwı tiyis bolǵan jaǵdaylar

Dálillew isti nızamlı, tiykarlanǵan hám ádil sheshiw ushın áhmiyetke iye bolǵan jaǵdaylar haqqındaǵı haqıyqattı anıqlaw maqsetinde dálillerdi tólew, tekseriw hám bahalawdan ibarat.

Maǵlıwmatlar hám zatlar tergew bayanlaması yamasa sud májilisi bayanlamasında jazılǵannan keyin ǵana olardan dálil sıpatında paydalanıw múmkin.

Búgin sabaqta tómendegiler menen tanısasız:

- Dáliller hám dálilleniwi lazım bolǵan jaǵdaylar. Dáliller hám olardıń túrleri.
- Dálillewdiń ulıwma shártleri.
- Sorawǵa tutıw hám onıń túrleri.
- Er jetpegen shaxstı sorawǵa tutıw tártibi, ayıptı járiyalaw shártleri.

Dálillew hám dálilleniwi tiyis bolǵan jaǵdaylar

Jámıyetlik qáwıpli qılmıstıń júz bergen-bermegenligin, usı qılmıstı islegen shaxstıń ayıplı ayıpsızlıǵın hám isti durıs sheshiw ushın áhmiyetke iye basqa jaǵdaylardı sorastırıwshınıń, tergewshiniń hám sudtıń nızamda belgilengen tártipte anıqlawına tiykar bolatuǵın hám qanday haqıyqıy maǵlıwmatlar jınayat isi boyınsha dálil bolıp esaplanadı. Bul maǵlıwmatlar gúwa, jábirleńiwshi, gúman etiliwshi, ayıplanıwshı, sudlanıwshınıń kórsetpeleri, eksperttiń juwmaǵı, ayǵaqlı zat dáliller, dawıslı jazıwlar, videojazıwlar, kino kórinis hám foto súwretlerden ibarat materiallar, tergew hám sud háreketleriniń bayanlamaları hám basqa hújjetler menen anıqlanadı.

Nızamda belgilengen talaplarǵa ámel etilgen halda ótkerilgen operativ-qıdırıw ilajlarınıń nátiyjeleri Jınayat processual kodeks normalarına muwapıq tekserilgenen hám bahalangannan keyin jınayat isi boyınsha dáliller dep kórsetiliwi múmkin.

...Processual nı́zamshılıqtı qatań buzǵan halda yamasa nı́zamsız jollar menen, sonıń ishinde:

jınayat procesi qatnasıwshıları yamasa olardıń jaqın tuwısqanlarına qarata jat yaki ar-namısın kemsitiwshi qatnas túrlerin qollaǵan halda;

gúman etiliwshi, ayıplanıwshı yamasa sudlanıwshınıń qorǵawǵa bolǵan huqıqın, sonday-aq awdarmashı xızmetinen paydalanıw huqıqın buzǵan halda;

jınayat procesinde qatnasıp atırǵan shaxsqa huqıq hám minnetlemelerin túsindirmew aqibetinde onı shalǵıtqan halda, usı jınayat isi boyınsha is júrgiziwdi ámelge asırıw huqıqına iye bolmaǵan shaxs tárepinen processual háreketlerdi ótkeriw aqibetinde,

belgisiz derekten yaki jınayat isi boyınsha is júrgiziw procesinde anıqlaw múmkin bolmaǵan derekten, dáslepki tergew procesinde jábirleniwshi, gúwa, gúman etiliwshi, ayıplanıwshı, sudlanıwshınıń sudta bar bolǵan dáliller jıyındısı menen óz tastıyǵın tappaǵan kórsetpelerden;

bar bolǵan dáliller menen tastıyqlanǵan jaǵdaylardan tısqarı, jábirleniwshi, gúwa, gúman etiliwshi, ayıplanıwshı, sudlanıwshınıń shamalı, oy-qıyalı yamasa mısh-mıshlarǵa tiykarlanǵan kúshke iye bolmaǵan maǵlıwmatlardan jınayat isleri boyınsha dálil sıpatında paydalanıwǵa jol qoyılmasın.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 30-noyabrdegi «Sud-tergew jumısında puqaralardıń huqıq hám erkinlikleri kepilliklerin kúsheytiw boyınsha qosımsha is-ilajlar haqqında»ǵı

PF-5268-sanlı Pármanınan

Sorawğa tutıwdıń ulıw-
ma dawam etiw
waqtı bir kúnde
segiz saattan
aspawı tiyis.
Dem alıw hám
awqatlanıw ush-
ın beriletuǵın bir
saat tánepis bul
esapqa kirmeydi.

Dálillewde tómendegiler qadaǵan etiledi:

1) shaxslardıń ómiri hám densawlıǵı ushın qáwipli bolǵan yamasa olardıń ar-namısı hám qádir-qımbatın kemsitiwshi is-háreketlerdi islew;

2) zorlıq, qorqıtıw, aldaw hám nızamǵa qarsı basqa jollar menen kórsetiw, túsindiriw, juwmaqlar alıwǵa, eksperiment háreketlerdi orınlawǵa, hújjetler yamasa buyımlardıń tayarlanıwına hám beriliwine erisiw;

3) túngi waqıtta, yaǵnıy túngi saat 22-00 den azanǵı 6-00 ge shekem tergew háreketlerin alıp barıw. Tayarlanıp atırǵan yamasa islenip atırǵan jinayattıń aldın alıw, jinayat iziniń joq bolıwına yamasa gúman etiliwshiniń qashıp ketiwine jol qoymaw, eksperiment procesinde tekserilip atırǵan hádiyseniń jaǵdayın qayta tiklew zárúrligi bolǵan jaǵdaylar buǵan kirmeydi. Tergew yamasa sud háreketleri procesinde alıp qoyılatuǵın zatlar hám hújjetler tiyisli bayanlamalarda anıq kórsetiledi. Sonıń menen birge zat yamasa hújjet iyesine bayanlama nusqası yaki onıń kóshirmesi tapsırılıp, tilxat alınadı. Iske baylanısı bolmaǵan zatlar hám hújjetler nızamlı iyesine dárhal qaytarıladı.

Puqaralardıń saqlawı qadaǵan etilgen zatlar hám hújjetler joq etiledi yamasa olardı saqlawǵa wákilligi bolǵan hám olardı basqaratuǵın mekemeler yaki shólkemlerge beriledi.

Sorawǵa tutıw

Sorastırıwshı yamasa tergewshi gúwanı, já-birleniwshini, gúman etiliwshini hám ayıplanıwshını sorastırıw, dáslepki tergew ótkeriletuǵın jerde yamasa sorawǵa tutılıwshı qay jerde bolsa, sol jerde, sud bolsa sud talqılawı júrgizilip atırǵan jerde tergew boladı.

Sorastırwshı, tergewshi hám sud sorawǵa tutıw aldınan sorawǵa tutılıwshılardan onıń familiyası, atı hám ákesiniń atın, tuwılǵan waqtı (jılı, ayı, kúni) hám tuwılǵan jerin, jasaw ornı hám jumıs ornın, lawazımı, ne menen shuǵıllanıwı, maǵlıwmatı, shańaraq jaǵdayı, sudlanǵanlıǵı yamasa sudlanbaǵanlıǵın anıqlawı hám de bul maǵlıwmatlardı jinayat isindegi yamasa sorawǵa tutılıwınıń jeke hújjetlerindegi maǵlıwmatlar menen salıstırıp kóriwi yaki sorawǵa tutılıwshı ózin kim dep tanıstırǵan bolsa, tap sol shaxs ekenligine basqa jollar menen isenim payda etiwı lazım.

Sorawǵa tutılıwshı is júrgizilip atırǵan tildi bileme, ol qaysı tilde kórsetpe bere alıwı múmkinligin de anıqlastırıwı tiyis. Sorawǵa tutılıwshınıń shaxsı anıqlanǵannan keyin oǵan jinayat-procesual kodeksinde názerde tutılǵan huqıq hám minnetlemeleri túsindiriledi. Bul huqıq hám minnetlemeler túsindirilgenligi soraw bayanlaması yamasa sud májilisi bayanlamasında jazıladı.

Sorawǵa tutılıwshınıń kórsetpeleri sanlar yamasa este saqlanıwı qıyın basqa maǵlıwmatlarǵa tiyisli bolsa, ol soraw procesinde ózindegi yamasa iske qosıp qoyılǵan hújjetlerden yaki basqa jazıwıdan paydalanıw múmkin.

Sorawǵa tutılıwshıǵa sorawǵa tutıw procesinde ózindegi hújjetler hám basqa jazıwılardı oqıp esitiriwge ruqsat etiliwi múmkin.

Sorastırwshı tergewshi hám sud sorawǵa tutılıwshıdan sorawǵa tutıw procesinde ol paydalanıp atırǵan hújjetler hám basqa jazıwılardı talap etiwı, olardı keyin qaytarıp beriwı yamasa iske qosıp qoyıwı múmkin.

16 jasqa shekem bolǵan **ǵúwa yamasa jábirle-niwshini sorawǵa** tutıw nızamlı wákili yamasa

Er jetpegen ǵúman etiliwshini, ayıplanıwshını sorawǵa tutıwǵa ketken ulıwma waqt kún dawamında dem alıw hám awqatlanıw ushın bir saatlıq tánepisti esapqa almaǵanda altı saattan aspawı kerek.

Waqıttı «átteń», «qáne endi», «egerde» ler menen ótkergen kisiniń ómiri eń qısqa ómir eken.

Kubra

Insan oylap tapqan buzıwshı qurallar arasında sóz eń qáwiplisi hám kúshli qural bolıp qalmaqta.

Paulo Koelo

úlken jastağı jaqın aǵayini, pedagog yamasa jábirleńiwshiniń wákili qatnasında olardıń razılıǵı menen ótkeriledi. Kórsetilgen shaxslar sorawǵa tutılıwshınıń ruqsatı menen gúwa yamasa jábirleńiwshige sorawlar beriwi múmkin.

Er jetpegen **gúman etiliwshi hám ayıplanıwshı qorǵawshınıń** qatnasında sorawǵa tutıladı.

Sorawǵa tutıw waqtında sorastırıwshınıń, tergewshiniń ruqsatı menen er jetpegeniniń nızamlı wákili qatnasıwı múmkin.

Qorǵawshı hám nızamlı wákil gúman etiliwshige hám ayıplanıwshıǵa sorawlar beriwge haqlı. Sorastırıw aqırında qorǵawshı hám nızamlı wákil bayanlama menen tanısıw hám ol haqqında óz pikirlerin bildiriwge haqlı boladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Dáliller ne ushın kerek? Dálillewdiń ulıwma shártlerin túsindirip beriń.
2. Er jetpegenlerdiń isleri boyınsha dálilleniwi tiyis bolǵan jaǵdaylardı túsindirip beriń?
3. Er jetpegen gúman etiliwshini sorawǵa tutıw shártleri neden ibarat?
4. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń joqarıdaǵı Pármanı qanday qatnasıqlardı tártipke salıwǵa xızmet etedi?

Z. isimli 14 jasar shaxs pirotexnika buyımların mámleket shegarasınan nızamsız jollar menen qońsı mámleketten alıp kiriw waqtında qolǵa tústi.

Er jetpegen Z. isimli shaxs Qazaqstan hám Ózbekstan arasındaǵı Qaplanbek postınan narkotik zatların alıp ótiwde qatnasıp atırǵanda bajıxana xızmetkerleri tárepinen qolǵa alındı.

Bul másele qatnasıwshılarınıń ayıbın dálillew ushın qanday háreketler islenedi?

Mazmuni

Kirisiw	3
1-§ Ózbekstan Respublikası Konstituciyası mámlekettiń huqıqıy negizi	4

I bólim. SHAÑARAQ HUQÍQÍ

2-§ Shañaraq jámiyettiń tiykarǵı buwını.....	8
3-§ Neke dúziw tártibi hám shártleri.....	14
4-§ Erli-zayıptıń jeke huqıq hám minnetlemeleri.....	19
5-§ Erli-zayıptıń múklik huqıq hám minnetlemeleri.....	23
6-§ Er hám hayal mal-múlkiniń shártnamalı tártibi.....	27

II bólim. JÍNAYAT HUQÍQÍ

7-§ Jınayat huqıqınıń maqseti, wazıypası hám principleri	34
8-§ Jınayat belgileri.....	39
9-§ Jınayıy juwapkershilik hám jaza sisteması ...	44
10-11-§ Puqaralardıń Konstituciya hám nızamlarda bekkemlep qoyılǵan huqıq hám erkinliklerine qarsı jınayatlar.....	51
12-§ Shañaraqqa, jaslarǵa hám ádep- ikramlılıqqa qarsı jınayatlar.....	62
13-§ Tınıshlıq hám qáwipsizlikke qarsı jınayatlar.....	68

14-§	Ekonomika tarawındaǵı jinayatlar.....	74
15-§	Basqarıw tártibine qarsı jinayatlar.....	81
16-§	Jámáát qáwipsizligine qarsı jinayatlar	86
17-§	Informaciyalıq texnologiyalar tarawındaǵı jinayatlar.....	89

III bólim. FINANS HUQÍQÍ

18-§	Ózbekstanda finans-kredit sisteması	95
19-§	Finanslıq-huqıqıy qatnasıqlar.....	99
20-§	Ózbekstan mámleketlik byudjeti hám byudjet huqıqı.....	104
21-§	Mámleket dáramatların huqıqıy tártipke salıw	109
22-§	Mámleket kreditiniń huqıqıy tiykarları	115

IV bólim. EKOLOGIYA HUQÍQÍ

23-§	Tábiyattı qorǵawdıń huqıqıy tiykarları.....	118
24-§	Ekologiyalıq huqıqbuzarlıq ushın juwapkershilik.....	122

V bólim. PROCESSUAL HUQÍQ

25-26-§	Jınayat-processual nızam hújjetleri	127
27-§	Jınayat procesi qatnasıwshıları.....	132
28-§	Jınayat processual nızamshılıqta anıqlanıwı tiyis bolǵan jaǵdaylar.....	136

O‘quv nashri

**Nargiza Kamaritdinovna ISMATOVA,
Omina Abduraxmanovna KARIMOVA**

«DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI»

*O‘rta ta’lim muassasalarining 11-sinfi
va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari uchun darslik*

(Qaraqalpaq tilinde)

Birinshi basilm

Tashkent – «Yangiyo‘l Poligraf Servis» — 2018
Nashriyot licenziyasi AI № 185 10.05.2011 y.

Awdarmashi — I. Serjanov
Redaktor — R. Palwaniyazova
Texnik redaktor — M. Riksiyev, B. Turimbetov
Operator — A. Atagullaeva

Original-maketten basiwga ruqsat etildi 02.07.2018.
Formati 70x90^{1/16}. «Times KPKP» garniturası. Ofset qagazi.
Ofset baspa usılda basıldı.
Kolemi 9,0 baspa tabaq 10,53 shartli b. t.
Nusqası 10452
Buyırtpa №

«Yangiyo‘l Poligraf Servis» JSHJ baspaxanasında basıp shıgarıldı.
112001, Tashkent oblasti Yangiyul rayoni, Samarqand koshesi, 44-uy.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı awhalı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı awhalı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı juwmaǵında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısınıń tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıldı:

Taza	Sabaqlıqtıń birinshi mártebe paydalanıwǵa berilgendeǵı awhalı.
Jaqsı	Qabı pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóleginen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, túspegen, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Qabına jazılǵan, biraz sızılıp shetleri jelinggen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóleginen ajıralıw halı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlandırarlı ońlangan. Túsken betleri qayta ońlangan, ayırım betlerine jazılǵan.
Qanaatlandırarsız	Qabına sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bóleginen ajıralǵan yaqı joq, qanaatlandırarsız ońlangan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı tiklep bolmaydı.